

Міністерство освіти і науки України
Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова
Інститут історичної освіти
Кафедра етнології та краєзнавства

Український народ у Другій світовій війні
До 70—річчя визволення Києва від німецьких окупантів

Збірник наукових праць

Присвячений 80 – річчю з Дня народження відомого українського вченого,
дослідника історії війни, д. і. н., професора, Заслуженого діяча науки і техніки
України, лауреата Державної премії України
Михайла Васильовича Ковалю

УДК 94 (477) «1939/1945»

ББК 63.3 (4 Укр) 62

У 45

Український народ у Другій світовій війні. До 70-річчя визволення Києва від німецьких окупантів. Зб. наук. праць. Відповід. редактор П.М. Чернега. – К., Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, 2013. – 134 с.

Збірник містить матеріали, де аналізуються передумови, причини, хід та наслідки Другої світової війни для українського народу. Розкрита роль видатного українського вченого, д. і. н., професора НПУ імені М.П. Драгоманова, завідуючого відділом історії України періоду Другої світової війни, Заслуженого діяча науки і техніки України, лауреата Державної премії України Михайла Васильовича Ковалю у вивченні історії Другої світової війни.

Редакційна колегія: П.М. Чернега – відповідальний редактор, Г.В. Стрельський, В.І. Лушай, А.В. Телегуз, О.В. Іллюша – секретар.

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор В.Ю. Король

доктор історичних наук, професор В.І. Кучер

Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова
(протокол № 1 від 26 серпня 2013 р.)

Зміст:

<i>Чернега Петро.</i> Михайло Васильович Коваль – видатний дослідник історії українського народу доби Другої світової війни.....	6
<i>Хойнацька Людмила.</i> Економічні проблеми України періоду Великої Вітчизняної війни у творчому доробку професора М.В.Коваля	11
<i>Потильчак Олександр.</i> Проблематика військового полону в науковій спадщині М.В. Коваля	19
<i>Легасова Любов.</i> Михайло Коваль як подвижник музейництва.....	31
<i>Кондратюк Костянтин.</i> Радянський партизанський рух на Волині (1941-1944 р.).....	41
<i>Шевченко Олег.</i> Аналіз дипломатичних відносин СРСР та Гітлерівської Німеччини в 1930-ті роки	54
<i>Ковалевич Тарас.</i> Особливості висвітлення радянськими документальними джерелами спротиву Української повстанської армії сталінському режимові у 1944 - 1949 роках.....	62
<i>Чернявський Валерій.</i> Ієрархія системи іноземної робочої сили Третього рейху як феномен націонал-соціалістичної ідеології: спроба деконструкції і виявлення об’єктивних структуруючих чинників.....	74
<i>Фесенко Вікторія.</i> Ставлення радянської влади до польської етнічної меншини на початковому етапі Другої світової війни (1939 – 1941 рр.).....	84
<i>Левченко Юрій.</i> Особливості сільського господарювання в адміністративно-територіальних утвореннях окупованої України (1941 – 1944 рр.).....	93
<i>Паламарчук Ніна.</i> Заходи держави щодо охорони здоров’я материнства й дитинства в Українській РСР у 1943-1945 рр.....	102
<i>Крапив'янський Станіслав.</i> Військові поховання на території Малої Дівиці в роки Великої Вітчизняної війни.....	110
<i>Родіонова Олена.</i> Історія створення і функціонування виставки «Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників».....	121

Показчик авторів

- 1. Ковалевич Тарас Васильович**
аспірант кафедри новітньої історії України
Львівського національного університету ім. І. Франка.....62
- 2. Кондратюк Костянтин Костянтинович**
д. і. н., проф. кафедри новітньої історії України
Львівського національного університету ім. І. Франка.....41
- 3. Крапив'янський Станіслав Миколайович**
асистент кафедри всесвітньої історії
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя110
- 4. Левченко Юрій Іванович**
аспірант кафедри історії України НПУ ім. М.П. Драгоманова93
- 5. Легасова Любов Володимирівна**
Заслужений працівник культури України, заступник генерального директора з наукової роботи Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років».....31
- 6. Паламарчук Ніна Никифорівна**
здобувач кафедри етнології та краєзнавства
НПУ імені М.П. Драгоманова.....102
- 7. Потильчак Олександр Валентинович**
д. і. н., проф., зав. кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти НПУ імені М. П. Драгоманова19
- 8. Родіонова Олена Станіславівна**
старший науковий співробітник Національного музею історії України121
- 9. Фесенко Вікторія Вікторівна**
аспірантка кафедри етнології та краєзнавства
НПУ імені М.П. Драгоманова.....84
- 10. Хойнацька Людмила Михайлівна**
к.і.н., доц. Національного університету внутрішніх справ України.....11

11. Чернега Петро Макарович

д.і.н., , проф., зав. кафедри етнології та краєзнавства

НПУ імені М.П. Драгоманова.....6

12. Чернявський Валерій Валерійович

к.і.н., старший науковий співробітник

Миколаївського бласного краєзнавчого музею74

13. Шевченко Олег Тарасович

к.і.н., доц. кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін

Інституту історичної освіти НПУ імені М. П. Драгоманова54

МИХАЙЛО ВАСИЛЬОВИЧ КОВАЛЬ – ВИДАТНИЙ ДОСЛІДНИК ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ДОБИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Розкривається внесок М. Ковалю у вивчення історії українського народу в роки Другої світової війни.

Ключові слова: Михайло Коваль, Друга світова війна, український народ.

Disclosed contribution Koval in the history of the Ukrainian people during the Second World War.

Keywords: Mykhaylo Koval, World War II, the Ukrainian people.

Народився 11 червня 1933 р. у Києві в сім'ї військовослужбовця. Батько загинув на фронті у липні 1941 р., а мама сама виховала синів-близнюків Михайла і Леоніда, які обидва обрали шлях наукового пошуку.

У 1947 р. Михайло з відзнакою закінчив історико-філософський факультет Київського державного університету імені Т. Шевченка. Протягом 1957 – 1961 рр. працював редактором наукового видавництва Академії наук Української РСР, де здобув глибокі професійні навички редагування історичної і суспільно-політичної літератури, що так знадобилися йому в подальшій роботі.

Постійна праця над собою, глибокі знання й великий інтерес до історії привів його у березні 1961 р. до Інституту історії АН УРСР. Займаючи посаду молодшого наукового співробітника відділу історії соціалістичного і комуністичного будівництва у 1964 р. М. Коваль успішно захистив кандидатську дисертацію на тему «Українська культура у період Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945 рр.)», в якій одним із перших комплексно розкрив стан освіти, науки, літератури і мистецтва, вагомий внесок діячів культури українського народу в забезпечення перемоги над ворогом.

У радянський період, коли комуністична влада основні зусилля істориків спрямувала на висвітлення «керівної, спрямовуючої і вирішальної ролі КПРС в організації перемоги над ворогом», талановитий молодий вчений приділяє

багато уваги вивченню історії різних громадсько-політичних організацій воєнної доби, їх діяльності щодо мобілізації широких верств українського народу на боротьбу з німецькими окупантами.

Його науковий пошук і змістовні праці започаткували й відкрили для поколінь дослідників нові напрями і проблеми у вивченні історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр.: діяльність Рад депутатів трудящих, комсомолу і професійних спілок у мобілізації народних мас на захист рідної землі; оборонно-масова робота Товариств допомоги армії, флоту й хімічного захисту у населення, Червоного Хреста, підготовка воєнних кадрів для фронту, озброєні народні добровільні формування, організація масової допомоги населення діючій армії, піклування трудівників про поранених воїнів, рух громадськості за надання допомоги сім'ям військовослужбовців, сиротам, інвалідам війни; політика німецької окупаційної влади та ін. [2].

Наслідком плідної роботи вченого став захист у 1975 р. докторської дисертації «Громадсько-політична діяльність трудівників України у період Великої Вітчизняної війни».

За влучною оцінкою відомого історика С. Кульчицького, Михайло Коваль заявив про себе як про дослідника «непарадної війни», від якої український народ зазнав неймовірних втрат, страждань і горя [7].

Наприкінці 1960-х – першій половині 1980-х років він бере активну участь у підготовці колективом Інституту історії АН України низки узагальнюючих праць. Серед них: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941 – 1945 рр. (Т. 3. – К., 1969); Історія Української РСР (т. 7. – К., 1977), Історія Києва (Т. 3, кн. 1. – К., 1985); Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945. Док. и материалы (Т. 3. – К., 1980) та ін. [1, 8, 9]. Вчений уперше в українській радянській історіографії, опрацювавши широке коло нових документів і матеріалів, досить змістовно розкрив важку й самовіддану працю робітників і колгоспників України в тилкових районах СРСР: на Уралі, в Сибіру, Поволжі й республіках Середньої Азії. Він висвітлив їх трудовий подвиг у здійсненні евакуації більше тисячі

підприємств з України в тил, з яких понад 550 великих заводів і фабрик, введення їх в експлуатацію; створення могутнього воєнно-промислового комплексу, що забезпечив перемогу над ворогом. М. Коваль приділив значну увагу діяльності працівників культури УРСР в радянському тилу. Вчений здійснив змістовний аналіз внеску науково-дослідних установ і вищих навчальних закладів у зміцнення обороноздатності Радянського Союзу, розкрив місце і роль діячів літератури, мистецтва, преси і радіо в мобілізації зусиль населення на боротьбу з ворогом. [1, 9].

Перебудова М. Горбачовим суспільно-політичного і економічного життя в СРСР започаткувала десталінізацію концепції історії Великої Вітчизняної війни і Михайло Васильович розпочинає діяльну участь у викритті ідеалізованих і фальсифікованих проблем і питань історії Другої світової війни.

У матеріалах організованих ним конференцій і статтях започаткованого у 1997 р. періодичного видання, збірника «Сторінки воєнної історії України», відповідальним редактором якого він був, вчений та інші історики на основі нових концептуальних засад, документів і матеріалів розкривають роль і місце українського народу у перемозі над ворогом, трагічні наслідки війни для його долі та інші актуальні й замовчувані комуністичним режимом проблеми.

Аналітично-критичне бачення Другої світової війни М. Коваль найповніше розкрив у своїх останніх працях: монографії «Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939 – 1945 рр.)» (Т. 12. – К., 1999), а також брошурах «Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939 – 1945 рр.)». Спроба сучасного концептуального бачення» (К., 1994) та «Друга світова війна і Україна (1939 – 1945 рр.). Історіософські нотатки» (К., 1999).

Автор справедливо наголошує, що ідеологічний фактор справив негативний вплив на історіографію війни, що наукове бачення історичного досвіду заміняли ідеологічні догмати комуністичної доктрини [6, с. 6].

Вчений уперше в українській і зарубіжній історіографії зробив висновок, що продуктивні сили країни, евакуйовані в радянський тил, були одним з найвирішальніших чинників створення в СРСР могутнього воєнно-

промислового комплексу. М. Коваль стверджував, що «майже половина всіх потужностей, уведених в дію у східних районах Радянського Союзу, становило най модерніше на той час обладнання, евакуйоване з України» [3, с. 41].

Михайло Васильович першим став досліджувати проблему «Україна – воєнний і геостратегічний фактор Другої світової війни». Він переконливо довів, що територія республіка стала центром європейського театру воєнних дій, де точилася запекла боротьба з ворогом, результатом якої стали втрата до 14 млн. населення України, величезні руйнування економіки і житлово-комунального господарства. Тут зосереджувалося від 56 до 76 % збройних сил Німеччини, зазнали поразки 607 дивізій вермахту, тоді як на всіх інших фронтах зазнали 176 ворожих дивізій [6, с. 13].

Вчений ставить завдання перед дослідниками історії України воєнного періоду – створити концепцію її вивчення [3, С. 3], а також аналізує стан розробки окремих її напрямів та здобутків вчених, критично оцінює джерельну базу, визначає шляхи дальшого об'єктивного і поглибленого вивчення внеску українського народу у перемогу над ворогом, показує суспільну значимість історичних знань для зростання національної і політичної свідомості українців. [5].

Михайло Васильович у працях, написаних після здобуття Україною незалежності, зосередив свій потужний інтелект, глибоке знання джерельної бази і досягнень зарубіжної історіографії на реальному відтворенні трагедії нашого народу у війні, доклав зусиль, щоб прибрати з її історіографії фанфарний парадно-святковий вигляд.

Вагомий внесок зробив Михайло Васильович у розвиток історичної науки в Україні на посаді завідуючого відділом історії України періоду Другої світової війни (1988 – 2000 рр.), а також виконуючи обов'язки заступника головного редактора, а згодом очоливши редколегію «Українського історичного журналу» (1972 – 1994 рр.) .

Творча спадщина видатного українського вченого М. Ковалю налічує понад 400 праць, серед яких 8 монографій, десятки брошур, статті,

повідомлення тощо.

Він доклав значних зусиль для підготовки наукових кадрів. Вченим підготовлено більше 20 кандидатів та докторів історичних наук [7].

Лише в НПУ імені М.П. Драгоманова, де він працював професором за сумісництвом на історичному факультеті, під його керівництвом підготували і захистили кандидатські дисертації І. Дробот, М. Виговський, О. Сушко, І. Ветров, М. Головка, а також автор, які згодом здобули наукову ступінь докторів історичних наук. Прочитані професором М. Ковалем курси лекцій і спецкурси з історії України доби Другої світової війни прослухали тисячі студентів. У багатьох із них він пробудив прагнення до глибокого наукового пошуку, об'єктивного вивчення історії рідного народу, почуття гордості за свою Батьківщину і любові до рідної землі.

Великий академічний вчений М. Коваль був, на мою думку, а її підтримують й інші його учні, неперевершеним науковим керівником. Він, глибоко знаючи проблеми війни, чітко визначав найбільш актуальні теми досліджень, допомагав, а нерідко сам складав їх план, що завжди був бездоганний. У процесі підготовки дисертацій вчений спрямовував науковий пошук аспірантів і здобувачів у потрібне русло, постійно контролював виконання ними своїх завдань. В учнів Михайла Васильовича склалося переконливе враження, що мало хто так ретельно, пунктуально і професійно вичитував, редагував і доводив до необхідного рівня якості структуру, зміст і висновки наших досліджень, а його настанови й практична допомога сприяли їх подальшому науковому пошуку.

Професорсько-викладацький колектив і студенти Інституту історичної освіти НПУ імені М.П. Драгоманова вдячні долі, що подарувала їм можливість вчитися і працювати разом з видатним вченим і педагогом, доктором історичних наук, професором, Лауреатом Державної премії УРСР, Заслуженим діячем науки і техніки України М.В. Ковалем. Наша йому велика подяка, шана і вічна пам'ять.

Література

1. Історія Української РСР. У 8 т., 10 кн. – Т. 7. – К., 1977.
2. Коваль М.В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. – К., 1977.
3. Коваль М.В. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939 – 1945 рр.): Спроба сучасного концептуального бачення. – К., 1994.
4. Коваль М.В. Україна, 1939 – 1945: маловідомі і непрочитані сторінки історії. – К., 1995.
5. Коваль М.В. Друга світова війна і Україна, 1939 – 1945 рр. Історіософські нотатки. – К., 1999.
6. Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939 – 1945 рр.), Т. 12. – К., 1999.
7. Кульчицький С.В. Михайло Коваль – дослідник «непарадної» війни в Україні // Енциклопедія історії України. – Т.4. – К., 2007.
8. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945: Док. и материалы в 3 т. – Т. 3., 1980.
9. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. У 3 т. – Т. 3. – К., 1969.

Людмила ХОЙНАЦЬКА

ЕКОНОМІЧНІ ПРОБЛЕМИ УКРАЇНИ ПЕРІОДУ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ У ТВОРЧОМУ ДОРОБКУ ПРОФЕСОРА М.В.КОВАЛЯ

У статті, на основі праць, аналізуються наукові погляди М.В. Ковалю на економічні проблеми в часи Великої Вітчизняної війни.

***Ключові слова:** Україна, СРСР, економіка, господарство, війна, евакуація, виробництво.*

In this paper, based on the works reviewed scientific views M.V. Koval' economic problems during the Great Patriotic War.

***Key words:** Ukraine, USSR, economics, economy, war, evacuation, and production.*

Відомий вчений, професор М.В.Коваль майже все своє життя присвятив вивченню історії України періоду Другої світової війни. У творчому активі науковця біля двох десятків монографій, брошур, підручників, розділів у фундаментальних колективних працях, біля 400 наукових та науково-популярних статей, присвячених українській культурі воєнного періоду, нацистському окупаційному режиму, внеску українського народу у Перемогу, а також праць з проблем історіографії і методології історії. Не залишились поза увагою М.В.Ковалю досягнення й прорахунки економіки України зазначеного періоду.

М.В.Коваль підкреслював, що корінним питанням історії Великої Вітчизняної війни є з'ясування того, звідки в народі взялися сили, щоб повернути вкрай несприятливий перебіг воєнних подій початкового періоду на користь Радянського Союзу й, у підсумку, виграти мало не програну було війну проти могутнього гітлерівського рейху [4].

Нові методологічні підходи, розроблені українським вченим, дозволили вийти на якісно новий рівень наукових досліджень, результатом яких стали такі праці, як «Україна у Другій світовій та Великій Вітчизняній війнах 1939-1945 рр.: Спроба сучасного концептуального бачення» [], «Україна: 1939-1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії» [], «Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.)», що вийшла в серії видань «Україна крізь віки» у 1999 р. []. Без перебільшення можна сказати, що вони заклали базу для нового етапу дослідження проблематики воєнної епохи.

У монографії «Все – для перемоги. Подвиг трудящих України у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 рр.» вчений досліджує питання виробничої діяльності трудящих на початку війни; перебазування продуктивних сил на схід; відновлення роботи підприємств, евакуйованих у радянській тил; початок відбудови народного господарства УРСР; допомогу народів СРСР у відбудові економіки України. М.В. Коваль зазначає, що врятуванню та відновленню воєнно-економічного потенціалу Радянського Союзу сприяла своєчасна і в цілому успішно проведена (головним чином з Лівобережної України) евакуація

найціннішого устаткування 550 найбільших підприємств машинобудівної, металургійної, легкої та інших галузей промисловості, найціннішого майна радгоспів, машино-тракторних станцій, колгоспів, науково-дослідних установ, а також відправка в тил 3,5 млн робітників. Саме цей небувалий за масштабами маневр продуктивними силами, здійснений максимально оперативно став вирішальною умовою становлення заново відродженого на сході вітчизняного воєнно-промислового комплексу.

Вчений наголошує, що в Україні перебазування проводилося двічі. Перша евакуація відбувалась з початку липня до середини листопада 1941 р. і була найбільш масовою. Друга – влітку 1942 р. – охопила південно-західні райони республіки і проводилась у набагато менших розмірах [1, с. 136]. Продуктивні сили і населення переправлялися на 2-3 тис. км на будови і діючі підприємства Уралу, Західного Сибіру, Середньої Азії та Поволжя.

Евакуації зазнали економічні центри України: Придніпровський промисловий район, Донецький та Криворізький басейн, підприємства Києва, Харкова, Одеси. Серед них були такі гіганти індустрії, як Дніпропетровський металургійний завод ім. Г.І. Петровського, Дніпропетровський завод гірничого устаткування, Дніпродзержинський металургійний завод ім. Ф.Е. Дзержинського, Нікопольський південнотрубний, Новокраматорський завод важкого машинобудування, Ворошиловградський паровозобудівний завод ім. Жовтневої революції, Харківський тракторний та багато інших.

У брошурі «Социалистическая экономика – важнейший источник победы советского народа в Великой Отечественной войне» М.В.Коваль розкриває особливості масової евакуації матеріальних ресурсів сільського господарства. Вони полягали у тому, що внаслідок браку рухомого складу залізничного транспорту худоба, трактори і автомашини повинні були рухатися своїм ходом на велику відстань в основному в Поволжя та Казахстан і до того ж по розбитих і небезпечних фронтових шляхах. Евакуація майна МТС, радгоспів і колгоспів західних українських областей була здійснена лише частково. До осені 1941 р. в тилі райони вдалося вивезти понад 30 тис. тракторів із 437 МТС, перегнати 6

млн. голів худоби, у тому числі великої рогатої – 2 165 тис., овець – 2 851 тис., свиней – 878 тис., коней – 499 тис. [2, с. 14].

Усе скільки-небудь цінне майно, що його не можна було вивезти, за директивою Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 29 червня 1941 р. повинно було «безумовно знищуватися», щоб ворог не міг його використати. Однак через високі темпи ворожого наступу чимало запасів сировини і усякого добра потрапило до рук окупантів.

Евакуації підлягали і найбільш кваліфіковані спеціалісти. Однак частина з них відмовилася кидати свої домівки, майно та їхати у невідомі краї. Щоб відвернути загрозу зриву забезпечення підприємств робочою силою, прокуратура оголошувала таких людей дезертирами і притягала до судової відповідальності. Спеціальним указом Верховної Ради СРСР від 26 грудня 1941 р. за самовільний ухід з підприємств і порушення трудової дисципліни встановлювався строк «відсидки» в ГУЛАГу від 3 до 5 років [4, с. 159, 160].

Виробничі завдання визначались гостро практичною, оборонною спрямованістю. Як наслідок, набагато скоротилися строки виконання замовлень, що призвело до різкого зростання трудової напруженості, до виняткового посилення темпів. Радянська командно-адміністративна система поширювала такий метод позаекономічного примусу робітників до праці, як соціалістичне змагання. Воно знаходило конкретний прояв у масовому русі на дострокове виконання та перевиконання виробничих планів, надплановому випуску продукції, у швидкісних методах роботи, в русі багатостатників та сполученні професій, у боротьбі за підвищення якості продукції, виявленні нових резервів підвищення продуктивності праці, економії сировини, матеріалів, зниженні собівартості продукції. Дуже швидко поширювались нові форми соцзмагання: рух багатостатників, тисячників. Повсюдно виникали молодіжні фронтові бригади, завданням яких було: «Працювати в тилу, як на фронті!» Інтенсифікація праці пересягала межу. Робітники, інженери і техніки працювали по 12-14 год. на добу, без відпусток і вихідних днів, без права

увільнятися з роботи, розв'язуючи виробничі завдання, викликані невідкладними потребами фронту.

У 1942 р., підкреслює вчений, вперше в історії СРСР у народному господарстві працювало більше жінок, ніж чоловіків [1, с. 150]. Десятки тисяч доньок, дружин і сестер замінили своїх чоловіків, батьків, братів, які пішли на фронт. «Чоловік – в бій, а дружина – в забій», так тоді говорили в народі. Відомий історик не обминув у своєму науковому доробку і внесок у перемогу мільйонів ув'язнених у таборах ГУЛАГу. М.В. Коваль підкреслював, що гулагівська, переважно видобувна промисловість, в умовах війни набула особливого значення. За рахунок використання праці ув'язнених було збудовано майже 700 оборонних підприємств [4, с. 165].

Таким чином, завдяки самовідданій праці народу було створено потужне господарство, спроможне задовольнити Збройні сили СРСР усім необхідним. У тилу було збудовано 3,5 тис. великих оборонних підприємств, чимало з яких обладнали найсучаснішим на той час устаткуванням, евакуйованим з України. Про ефективність радянської оборонної економіки тих часів свідчить порівняння її показників із воєнно-економічними здобутками Німеччини. «Протягом усієї війни, – пише М.В. Коваль, – Німеччина виробляла сталі, електроенергії та вугілля в 1,5 – 2 рази більше, ніж СРСР. Але на кожні 100 німецьких літаків вироблялося 170 радянських. На 1450 щомісяця вироблених німецьких танків – Урал давав 2000 машин» [6, с. 287]. Як наслідок, новостворена воєнна економіка у 1943 р. змогла забезпечити матеріально-технічні передумови перехоплення Червоною армією стратегічної ініціативи в ході воєнних дій.

У своїх дослідженнях професор М.В.Коваль велику увагу звертає і на процеси відновлення української економіки після визволення території республіки від німецьких загарбників та їх союзників. Аналізує проблеми ефективності діяльності командно-адміністративних органів, взаємодії радянської влади та українського суспільства, забезпечення промислових об'єктів і сільського господарства робочою силою та інженерно-технічними

кадрами, заходи профспілок щодо організації умов праці і побуту відбудовників та їхніх сімей тощо.

Оскільки відбудовні роботи приходилось розпочинати фактично «з нуля», в цей час великого значення набуває метод, який професор М.В.Коваль ввів до історичного обігу під назвою «народна будова» – власними силами, засобами, інструментами, безкоштовно і якомога швидше ліквідувати страхітливі наслідки спустошливої війни [2, с. 33].

Методом народної будови відроджувалися підприємства, школи, лікарні, кінотеатри, вузи, залізничний та міський транспорт, комунальне господарство. У центрі уваги уряду перебувало насамперед відродження підприємств важкої індустрії України. Масова реєвакуція підприємств, вивезених з республіки у тил у 1941 – 1942 рр., цілком слушно була визнана недоцільною. Ситуація ускладнювалася і тим, що у зруйнованому господарстві України не вистачало людей, особливо кваліфікованих спеціалістів. За таких обставин розпочинається трудова мобілізація працездатного населення, яку здійснював Комітет з обліку і розподілу робочої сили при РНК СРСР та через обласні військкомати на території України та за її межами. Трудові мобілізації здійснювали і райкоми ЦК ЛКСМУ. Таким чином, у 1943 – 1944 рр. по УРСР державними органами на роботу у промисловості, будівництві і на транспорті було мобілізовано 970 тис. чол. За станом на 1 липня 1945 р. кількість працюючих в УРСР становила 3 млн. 721 тис. (тобто 60% довоєнного) [2, с. 32]. Закони, за якими було воєнізовано працю у цивільних галузях промисловості, продовжували діяти і у повоєнні роки.

Керівники СРСР плекали надію не тільки швидко відбудувати економіку, а й зробити її однією з найпотужніших у світі. Вирішення цієї глобальної проблеми залежало від багатьох об'єктивних і суб'єктивних обставин, а саме: міжнародної обстановки, внутрішньополітичного становища в країні, економічних можливостей держави.

У відродженні економіки спрацювала суто сталінська модель забезпечення механізму економічного зростання. Вона передбачала мобілізацію всіх сил і

ресурсів країни на пріоритетних, за визначенням політичного центру, ділянках господарства у поєднанні з позаекономічними методами управління економікою.

Переосмисливши праці радянських істориків, які виконуючи замовлення так званих директивних органів, зробили все можливе, аби завуалювати кричущі вади і прорахунки системи єдиновладдя, професор М.В. Коваль робить висновок, що повернення суспільства в перспективній орієнтації до сталінської концепції форсованого «завершення будівництва соціалізму та переходу до комунізму» мало далекосяжні негативні наслідки. Негативну роль відіграло і звужене розуміння процесу відбудови, зведення її лише до ідеї «відродження всього так, як було до війни», що стримувало якісне технологічне оновлення економіки [6, с. 302].

Тоталітарний режим не міг відійти від командно-адміністративних засобів здійснення намічених програм відбудови країни. Наслідком такої політики сталінського керівництва було продовження й у повоєнний період авторитарно-бюрократичного курсу управління економікою, який виключав рівноправні партнерські відносини між усіма його учасниками, а владно-контрольні функції концентрував у центральних органах влади.

Робота усіх галузей економіки України контролювалася з Москви відповідними галузевими міністерствами. Звідтіля нормативними документами та вказівками регламентувалася вся їхня діяльність, що позбавляло українську економіку належного динамізму й гнучкості, можливості плідно використовувати свій науково-технічний потенціал, не створювало умов для ефективної праці в інтересах не тільки зростання воєнно-економічної могутності Радянського Союзу, а й соціального та господарського розвитку його окремих складових частин, у тому числі й України.

Провідного місця в економічній програмі тих років набували галузі промисловості з переважно матеріально- та енергомісткими технологіями, що передбачало екстенсивне використання природних ресурсів УРСР у інтересах

промислового розвитку всього СРСР, до того ж у масштабах, які набагато перевищували потреби самої республіки.

Таким чином, грандіозний план розвитку важкої промисловості України гальмував відродження сільського господарства та легкої промисловості, тобто галузей, спрямованих на задоволення життєвих потреб населення.

Нестачу матеріальних стимулів праці після закінчення війни намагалися компенсувати дією ідеологічних та соціально-психологічних факторів. Усі пропагандистсько-агітаційні заходи уряд країни спрямовував на те, щоб перевести інтереси радянських людей з матеріальної сфери у політико-ідеологічну. Мета найскорішої побудови «світлого майбутнього» мала заступити буденне життя з його важкою працею та вкрай низьким життєвим рівнем.

Об'єктивно висвітлюючи як негативні, так і позитивні аспекти перебазування галузей економіки України у східні райони СРСР під час Великої Вітчизняної війни та відбудовного періоду, вчений доводить, що саме народ України звершив справжній трудовий подвиг у ті жорстокі і буремні роки.

«У процесі очищення історичної науки від ідеологічних наростів і пухлин, – пише М.В. Коваль, – необхідно зберегти головні її здобутки – війна українського та інших народів проти нацистських завойовників була справедливою, визвольною і вирішальною роль у ній відіграв народ, для якого війна була трагедією катастрофічних масштабів» [5, с. 32].

Фундаментальні праці професора М.В. Коваля містять важливі концептуальні положення, теоретичні висновки і узагальнення, які сприяють осмисленню і формуванню принципів положень подальшої розробки невідомих сторінок воєнної історії українського народу.

Джерела та література

1. Коваль М.В. Все – для перемоги. Подвиг трудящих України у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр. / М.В. Коваль. – К.: Наук. думка, 1970. – 195 с.

2. Коваль М.В. Социалистическая экономика – важнейший источник победы советского народа в Великой Отечественной войне / М.В. Коваль. – К.: Общ-во «Знание» УССР, 1984. – 48 с.

3. Коваль М.В. Великий подвиг тружеников тыла / М.В. Коваль. – К.: Общ-во «Знание» УССР, 1985. – 15 с.

4. Коваль М.В. Україна: 1939-1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії / М.В. Коваль. – К.: Вища школа, 1995. – 194 с.

5. Коваль М.В. Друга світова війна і Україна (1939-1945 рр.): історіософські нотатки / М.В. Коваль. – К.: Ін-т історії України, 1999. – 75 с.

6. Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.) / М.В. Коваль. – К.: Вид. Дім «Альтернативи», 1999. – 336 с.

Олександр ПОТИЛЬЧАК

ПРОБЛЕМАТИКА ВІЙСЬКОВОГО ПОЛОНУ В НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ М.В. КОВАЛЯ

«...Не слід боятися надуманих і лукавих посилянь на те, що, мовляв, правдива історія шкодить вихованню молоді. Ні, саме гірка правда народної трагедії і героїзму, а не підсолоджена кривда здатна збуджувати й утверджувати щирі а не фальшиві патріотичні почуття, добру, а не байдужу пам'ять, повагу, а не зневагу. Легендарне покоління воєнної епохи буде лише принижене сфальсифікованою історією. Воно заслужило кращої долі – бути огранованим Істиною...» [9, с. 70]

М.В. Коваль, 2001 р.

У контексті аналізу наукової спадщини видатного дослідника вітчизняної історії Другої світової війни 1939-1945 рр. М.В. Ковалю, розглядається його бачення проблеми

трагічної долі радянських військовополонених у нацистських таборах. Аналізуються думки та оцінки вченого щодо різних аспектів теми військового полону, котрі засвідчують еволюцію глибини вивчення порушеного питання – від наведення окремих фактів і перших оцінок причин трагедії полону, до формування цілісної авторської концепції проблеми.

Ключові слова: *Михайло Васильович Коваль, Друга світова війна, Велика Вітчизняна війна, Україна, нацистський полон, радянські військовополонені.*

The problem of Soviet war prisoners' tragic fate is overviewed in the context of the analysis of M.V. Koval's scientific heritage (famous researcher of national history of the Second World War 1939-1945). His opinions and estimates on various aspects of military captivity indicate the evolution of the issue from specific facts and reasons of the captivity's tragedy to the formation of the author's concept are analyzed.

Key words: *Mykhaylo Vasylyovych Koval, The Second World War, The Great Patriotic War, Ukraine, Nazi captivity, Soviet war prisoners.*

11 червня 2013 р. виповнюється 80 років від дня народження видатного українського вченого, дослідника вітчизняної історії Другої світової війни 1939-1945 рр., Михайла Васильовича Ковалю. Для кількох поколінь його учнів і колег, однодумців і опонентів, ім'я цієї людини – справжнього вченого, наставника і громадянина – стало синонімом безкомпромісної відданості історика принципам об'єктивного наукового аналізу, наполегливої дослідницької праці, органічного неприйняття кон'юнктури, коректності, зваженості і стриманості в фаховій дискусії, інтелігентності та надзвичайної людської скромності у спілкуванні. З такою характеристикою М.В. Ковалю гармонують і факти офіційного визнання його таланту науковця-історика: Лауреат державної премії УРСР у галузі науки і техніки (1970), доктор історичних наук (1977), професор (1989), Заслужений діяч науки і техніки України (1996).

Передчасно покинувши цей світ на злеті творчої думки, повним наукових задумів і планів, Михайло Васильович залишив нащадкам вражаючу наукову спадщину. У творчому доробку вченого близько двох десятків монографій,

брошур і підручників, понад 300 статей з проблем історіографії, методології науки, проблематики воєнного доби [10, с. 152].

Син військового, який загинув на фронті у трагічні дні липня 1941 р., М.В. Коваль все своє понад 40-річне наукове життя присвятив дослідженню історії Другої світової і Великої Вітчизняної війни. Водночас постать Михайла Васильовича Ковалю як воєнного історика не вкладається в рамки класичного розуміння цього терміну. І справді, вчений прямо і безпосередньо не досліджував бойові дії і битви Великої Вітчизняної війни, не вивчав докладну статистику динаміки військово-стратегічної ситуації на фронтах, тактичну сторону війни на рівні протистояння армій, дивізій і полків, інших військових підрозділів. Його внесок у вивчення найжорстокішої війни в історії людства знаходиться у площині соціальної історії війни. У працях вченого, особливо в тих його книгах, що побачили світ у 1990-ті – на початку 2000-х рр., війна постає як глобальне, багатовимірне, складне й суперечливе, героїчне і трагічне соціальне явище у складному плетиві людських долі, відомих і безіменних її героїв і жертв.

Особливим періодом, часом злету творчого таланту історика і публіциста стала друга половина 1980-х – 1990-ті рр. Саме в роки «горбачовської» Перебудови досвідчений, відомий і авторитетний український радянський історик, отримав змогу працювати не оглядаючись на ідеологічний диктат і цензурні обмеження. Як наслідок, М.В. Коваль відходить від суто прикладних досліджень з відтворення фактичної канви історичного періоду 1941-1945 рр. у межах загальноприйнятої партійно-радянської концепції Великої Вітчизняної війни і зосереджується на недоступних для вивчення в рамках доперебудовної історіографії і замовчуваних, а відтак практично невивчених, проблемах початкового періоду війни і його трагічних наслідків, нацистського окупаційного режиму, суперечливих сторін діяльності радянського підпілля і партизанських загонів, боротьби українського націоналістичного підпілля та УПА, проблемах колабораціонізму, втрат українського народу у війні. Саме М.В. Коваль став першим дослідником, котрий порушив у вітчизняному

науково-історичному дискурсі проблему внеску українського народу в перемогу над гітлеризмом і нацизмом. Із початку 90-х рр. ХХ ст. увагу вченого все більше привертають суперечливі методологічні питання історії Другої світової війни в Україні. Такі його праці, як: «Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.): спроба сучасного концептуального бачення» (Київ, 1994); «Україна, 1939-1945: маловідомі і непрочитані сторінки історії» (Київ, 1995); «Друга світова війна і Україна, 1939-1945 рр.: історіософські нотатки» (Київ, 1999); «Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.)» (вийшла в 15-томній серії «Україна крізь віки», т. 12. Київ, 1999), позначені новими підходами у висвітленні історії України цього вікопомного історичного періоду [11, с. 385].

Одним із болючих у своєму трагізмі, складних в емпіричному вивченні та суперечливих у методологічному сенсі питань, що знайшло висвітлення на сторінках наукових праць М.В. Ковалю, став військовий полон, точніше жертвна доля радянських бранців нацистських таборів на території України.

Звернення до творчої спадщини вченого періоду кінця 80-х – 90-х рр. минулого століття засвідчує виразну еволюцію порушеного питання – від наведення окремих статистичних даних про кількість червоноармійців і командирів, що опинилися у гітлерівському полоні протягом першого найтрагічнішого року війни, перших оцінок причин трагедії полону, до формування цілісного власного концепту проблеми.

В одній із своїх перших проблемних публікацій – «Український народ у Великій Вітчизняній війні (1941-1945 рр.)», написаній восени 1989-го та опублікованій в рубриці «На допомогу викладачу історії» на сторінках «Українського історичного журналу» у березні 1990 р. М.В. Коваль недвозначно констатував, що головні причини величезних втрат Червоної армії полоненими у початковий період війни: недолугість радянського військового керівництва та негативний вплив фактору особистості самого Й.В. Сталіна. З цього приводу вчений писав: «[...] Дорого коштували ці полководницькі амбіції «вождя народів»: лише в названих чотирьох операціях (в обороні Києва

та в «уманському котлі» – у 1941 р.; під Харковом і Керчю – в 1942-му – О.П.) було втрачено 12 армій і ряд інших з'єднань; 1,2 млн. бійців та командирів, тобто 1/3 усієї кількості воїнів діючої армії потрапили у ворожий полон в 1941-1942 рр. [...]» [1, с. 90]. Тоді автор не пішов далі, не вийшов за межі анонсованого в анотації до статті «розгляду в проблемному плані основних проявів ратної і трудової діяльності українського народу у період Великої Вітчизняної війни». Проте колеги-історики добре знають, чого вартим було оприлюднення подібних фактів і статистики на сторінках республіканського офіційного наукового академічного видання та ще й не рядовим вченим, котрого можна було б запідозрити в кон'юнктурі, а відомим і авторитетним дослідником, завідувачем відділом історії України періоду Великої Вітчизняної війни Інституту історії АН УРСР.

Тезу про «трагічні наслідки волюнтаристських сталінських директив» М.В. Коваль розвиває у черговій статті, опублікованій в «Українському історичному журналі» в червні 1991 р. Керуючись новітніми даними, цього разу автор уточнює статистику «[...] погано озброєних і навчених, керованих найчастіше недосвідченими і некомпетентними начальниками [...]», червоноармійців і командирів, які у 1941 р. «[...] потрапили в оточення на території України і стали в'язнями фашистських таборів смерті [...]». Таких вчений нараховує 1,5 млн. осіб [2, с. 9]. Мабуть іншим був композиційний задум видрукуваного авторського матеріалу, адже вчений далі нічого не говорить про наслідки полону, про трагедію радянських військовополонених. В дебюті матеріалу, розкриваючи плани гітлерівського рейху щодо України, М.В. Коваль зосереджується на поразках початкового періоду війни. Пояснюючи власне бачення передумов і причин останніх, дослідник віддає належне жертвності й героїзму радянських воїнів. Вчений аналізує ефективність евакуаційної кампанії, наслідки невдалих «сталінських контрударів» весни 1942-го, особливості нацистського «нового порядку» та прояви колабораціонізму в Україні. Не інакше як «третю силу» у війні на території України автор характеризує діяльність підпілля ОУН і збройний опір

УПА, розкриває труднощі й суперечності в діяльності радянського підпілля та партизанських загонів у тилу ворога, напруження сил працівників радянського тилу, героїчні й трагічні факти визволення України від нацистів, труднощі повоєнної відбудови і «братовбивчу громадянську війну» на західноукраїнських землях [2, с. 3-23].

У травні 1995 р. (з нагоди 50-ї річниці Перемоги над нацистською Німеччиною) на сторінках «Українського історичного журналу» друкується велика стаття М.В. Ковалю – «Друга світова і Велика Вітчизняна війни та сьогодні. Роздуми історика» [4, с. 3-22]. Цього ж року світ побачила скромна за обсягами тексту проте надзвичайно змістовна та глибока своїм історіософським осягненням воєнної доби, її перебігу, наслідків та уроків, монографія вченого – «Україна: 1939-1945 рр. Маловідомі та непрочитані сторінки історії» [5]. Ця книга, як і решта книжок М.В. Ковалю опублікованих у 1994-1999 рр., через малий наклад і надзвичайну популярність у науковому товаристві та серед небайдужого до проблем вітчизняної історії війни читацького загалу, сьогодні є бібліографічною рідкістю.

Тут історик пропонує читачеві власне філософське осмислення історіографічних, концептуальних, демографічних, термінологічних проблем Другої світової та Великої Вітчизняної війни в Україні. Зокрема, приховування радянською історіографією таких «незручних» проблем, як дійсні причини й обставини полонення величезних контингентів військовослужбовців Червоної армії, а також майже півстолітнє ігнорування історичного вивчення подальшої трагічної долі цих людей у нацистських катівнях історик дуже коректно, але водночас відверто й точно, називає «однією з конструктивних вад радянської історіографії» [4, с. 10; 5, с. 16]. На сторінках монографії М.В. Ковалю «Україна: 1939-1945. Маловідомі та непрочитані сторінки історії» поняття з термінологічного ряду «полон», «військовий полон», «полонені» зустрічаються читачеві 35 разів. Нацистський полон у викладі М.В. Ковалю постає як жахливе в своєму трагізмі, багатопланове та неоднозначне історичне явище, що пронизує все потворне тіло війни. Дослідник приводить статистику втрат

Червоної армії полоненими, порівнюючи їх з такими ж втратами Вермахту, наводить красномовні факти полонення червоноармійців і командирів внаслідок низької боєздатності армії, недостатньої кваліфікації та некомпетентності військових начальників різних рангів. На думку автора «[...] саме це, а не стільки німецька сила, призвело до катастрофічного становища, внаслідок чого непоправного лиха зазнала кадрова армія, велику частину якої спіткала жахлива доля – ворожий полон [...]» [5, с. 67].

Інші його думки також різнопланові. Критично характеризуючи «незрілість історіософського осмислення Другої світової війни як феномена, рубіжної події в історії світу та України ХХ ст.» вчений полемізує з «твердолобими сталіністами» із керівництва радянських ветеранських організацій, які просторікували про так званих «фальсифікаторів правди історії», емоційно сперечається з В. Суворовим, творцем однієї з версій про «превентивну війну А. Гітлера» проти Радянського Союзу, веде аргументовану дискусію з авторами публікацій, де відверто пересмикувались, аж до спотворення, історичні факти, робились спроби нав'язати українським дослідникам і громадськості концепції та бачення проблем війни іноземних учених тощо. У цих наукових «баталіях» історик переслідує єдину мету – «[...] гідно й чесно відтворити епоху війни в усій її величї і трагізмі [...]». [4, с. 22].

З нагоди 60-річчя трагічного початку Другої світової війни (1999 р.) в серії «Історичні зошити» Інституту історії НАН України з'явилася брошура М.В. Ковалю «Друга світова війна і Україна (1939-1945 рр.): Історіософські нотатки». Ця праця репрезентує новий, більш глибокий, продуманий та виважений рівень історіософського осмислення вченим історіографічного процесу у галузі проблематики Другої світової та Великої Вітчизняної війн. У книзі М.В. Коваль аналізує стан розробки окремих напрямів історіографії війни, оцінює здобутки досліджень історії України воєнного періоду, піддає критичному розглядові їхню джерельну базу, окреслює шляхи дальших поглиблених і науково достовірних досліджень, показує суспільну значимість

історичних знань про роль України у війні проти фашизму для зростання національної самосвідомості й патріотизму українського народу [6]. Проблему військового полону вчений характеризує як одне з малодосліджених, нез'ясованих питань історії Другої світової та Великої Вітчизняної війни, проте предметно її не розглядає, окреслюючи лише орієнтири майбутніх студій.

Така «недооцінка» проблеми з боку авторитетного вітчизняного дослідника історії війни дуже скоро стане зрозумілою. Того ж таки 1999 р. столичне видавництво «Альтернативи» за авторством М.В. Ковалю друкує черговий 12-й том академічного 15-томного видання серії книг «Україна крізь віки»[7]. Книжка під назвою «Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.)» цього разу містила окремий повноцінний розділ про нацистський військовий полон. Його назва – «Радянські військовополонені в Україні – шлак війни» – вражала влучною правдою цієї безмірної трагедії, а різноплановий та багатоаспектний фактичний матеріал зміцнював у читача переконання, що цього разу він має справу з до міри цілісним концептуальним поглядом на порушену проблему досвідченого історика-інтелектуала. Крок за кроком, залучаючи промовисті й репрезентативні факти, вчений реконструює трагічний шлях «[...] переможених, зломлених, а часто-густо контужених і поранених людей [...]» у пекло нацистського полону – від полонення, обшуку та допиту, через виснажливе етапування в тил – до найближчого «шталагу» [7, с. 196-198]. Так само детально М.В. Коваль реконструює страхітливі випробування, що випали на долю військовополонених безпосередньо в таборах – йдеться про фільтрацію бранців за ідеологічною чи етнічною ознакою, знищення «відібраних», реєстрацію та клеймування тих кому пощастило залишитися живим [7, с. 198-199].

«Смерть-порятунок» – такою є назва частини розділу, де автор розкриває жахливу буденність поступового і планомірного нищення військовополонених. На території України у 1941-1942 рр. М.В. Коваль нараховує понад 180

стаціонарних таборів для радянських бранців¹. Дослідник наводить факти вражаючої смертності військовополонених: від виснаження і голоду, ран і садистських побоїв, хвороб і пошестей, куль охоронців і пазурів нацькованих сторожових псів, літньої спеки та зимового холоду, планової «ліквідації» і непомірної каторжної праці. Об'єктивності авторського тексту додають його свідки – це як самі нацистські нелюди, котрі в своїх щоденникових записах і звітах безмірно хизувалися «подвигами» над беззбройним і зломленим противником, так і колишні військовополонені – вцілілі бранці нацистських катівень [7, с. 199-205].

Чи не першим серед українських істориків М.В. Коваль звертається до документів (як він зазначає – «нещодавно опублікованих»), що ілюструють вражаючу різницю в ставленні до радянських військовополонених у нацистському полоні та до німецьких бранців – у радянських таборах. Ці документи – норми продовольчого забезпечення полонених у таборах НКВС СРСР [7, с. 201]. Зазначимо, що поряд з матеріалом, де автор торкається міжнародно-юридичних аспектів військового полону цей сюжет – одні з перших в українській історіографії спроб вивести читача на розуміння, що в роки війни окрім німецького існував і радянський військовий полон – на той час практично невивчена в українській історіографії тема.

Окремий, хоч і дуже конспективний, сюжет у книзі М.В. Ковалю присвячений висвітленню проблеми трудової експлуатації нацистами радянських військовополонених. Спираючись на трофейні документи, вчений наголошує на тому, що ще до нападу Німеччини на СРСР, у квітні 1941 р., Головне командування сухопутних військ Вермахту розглядало військовополонених «як цінну робочу силу». В цьому контексті згадується й

¹ Тут зауважимо, що питання про чисельність нацистських таборів для військовополонених на території України, ще й сьогодні залишається недостатньо вивченим. Так, за документами Надзвичайної державної комісії СРСР, копії яких зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, у 1941-1944 рр. радянські військовополонені утримувалися на території України (в кордонах 1945 р.) у 157 стаціонарних таборах («шталагах»), 12-ти концентраційних таборах, 2-х таборах-лазаретах, а також в 11-ти спільних таборах разом із цивільними громадянами. (Див.: ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 350«В», арк. 17-30.)

про звільнення частини бранців-українців з полону у 1941 р., про використання військовополонених для ремонту шосейних доріг, залізничних колій, летовищ, у вугільній промисловості Донбасу, а також на підприємствах у самій Німеччині. Автор наводить і загальновідому цифру втрат радянських військовополонених на території України – 1 366 588 осіб [7, с. 205-206].

«І приречені ставали на боротьбу» – таку назву має частина тексту книги М.В. Ковалю, де йдеться про неймовірні в умовах жорстокого табірної режиму спроби організації втеч бранців із робочих команд, під час транспортування чи безпосередньо з табірних зон. Наведені промовисті факти підтверджують авторську тезу про те, що «[...] попри неймовірно важкі умови, заходи адміністрації щодо відокремлення військовополонених, роз'єднання їх за національною, службовою та іншими ознаками, постійне перемішування, перетрушування контингентів в'язнів, щоб вони не встигли змовитися, в таборах знаходилися сильні, мужні люди [...]». На думку дослідника табірне підпілля ставило перед собою дві основні мети: підтримку і виживання «близьких за настроями і духом товаришів по нещастю» та організація втеч військовополонених «до партизанів» [7, с. 207].

Останній параграф свого розділу про військовополонених М.В. Коваль присвятив з'ясуванню важливого і практично невивченого на той момент у вітчизняній історіографії питання – засадничих підвалин ставлення до радянських військовополонених обох тоталітарних диктаторів і очолюваних ними режимів. У випадку з гітлерівським нацизмом логіка викладу автора є прогнозованою: ставлення до військовополонених як до «шлаку війни» повною мірою зумовлювалося ідеологічними та расовими концептами гітлеризму. Що ж стосується Й. Сталіна, то його ставлення до військовополонених – це також виразний продукт ідеології. Як відомо, для радянського диктатора червоноармієць чи командир, який потрапив у полон, автоматично ставав «зрадником Батьківщини». «[...] Парадокс ситуації, – пише М.В. Коваль, – полягає в тому, що Сталін, не допустивши чинності міжнародного права стосовно радянських військовополонених у рейху, дотримувався норм цього

права щодо німецьких полонених у Радянському Союзі [...]» [7, с. 215]. На цьому тлі аргумент вченого про те, що «полонені червоноармійці і командири стали заручниками в протистоянні тоталітарних режимів» виглядає більше ніж переконливим.

Абсолютною новелою вітчизняної історіографії у висвітленні М.В. Ковалю постає тема долі вцілілих радянських військовополонених нацистських таборів після повернення на батьківщину. Вчений підкреслює особисту трагедію цих людей. На відміну від бранців інших країн, котрі після повернення додому знайшли на своїй батьківщині співчуття й повагу, колишні військовополонені червоноармійці і командири знову стали бранцями – тепер вже радянських таборів. Одним із перших серед вітчизняних істориків М.В. Коваль порушив тему так званих перевірко-фільтраційних таборів – установ, що здійснювали «державну перевірку» і «фільтрацію» колишніх військовополонених і оточенців. Характеризуючи методи такої перевірки – нічні допити, очні ставки, збирання агентурних даних, складання розгорнутих характеристик, автор підкреслює їх мету – «ізоляція численних «нечистих». На думку автора, окрім виявлення політично «неблагонадійних», ворожих агентів і диверсантів, «зрадників Батьківщини», фільтрація мала своїм завданням «[...] усунення з суспільного життя певної категорії населення – людей, які тривалий час перебували за кордоном (гріх, що дорівнював зраді Батьківщини). До всього, був ще й матеріальний зиск: зведені в робочі батальйони колишні військовополонені, котрі не витримали перевірок, у примусовому порядку направлялися у віддалені райони країни для виконання особливо тяжких робіт на дармових засадах [...]». На думку М.В. Ковалю, не менше третини від загальної кількості 1 834 000 колишніх військовополонених, які пройшли фільтраційні табори станом на 1 березня 1946 р. – це українці [7, с. 218].

Звісно, окремі факти про організацію та діяльність перевірко-фільтраційних таборів НКВС СРСР, що наведені в цій частині дослідження, на перевірку виявляються не зовсім точними. Це й зрозуміло, адже сьогодні дослідники проблеми мають змогу оперувати новими комплексами джерел,

котрі ще 10-15 років тому були недоступні чи невідомі історикам. Проте оцінки п'ятнадцятирічної давнини, що їх зробив готуючи свою працю до видання Михайло Васильович Коваль, і сьогодні залишаються науково вартісними та актуальними. Для сучасного покоління дослідників вітчизняної історії Другої світової війни сформульовані М.В. Ковалем концептуальні положення є особливо цінними. Вони зроблені науковцем глибоко обізнаним у предметі. Ці думки і концепти належать вченому, який поєднавши у своїй науковій праці дві історіографічні епохи залишився однаково вірний принципам об'єктивного історичного дослідження.

Джерела та література

1. Коваль М.В. Український народ у Великій Вітчизняній війні (1941-1945 рр.) [Текст] / М.В. Коваль // Український історичний журнал. – 1990. – № 3. – С. 88-95.
2. Коваль М.В. 1941-1945 роки. Україна (До створення праці «Історія України. Короткий нарис») [Текст] / М.В. Коваль // Український історичний журнал. – 1991. – № 6. – С. 3-23.
3. Коваль М.В. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.): Спроба сучасного концептуального бачення [Текст] / М.В. Коваль. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1994. – 57 с.
4. Коваль М.В. Друга світова і Велика Вітчизняна війни та сьогодення. Роздуми історика [Текст] / М.В. Коваль // Український історичний журнал. – 1995. – № 3. – С. 3-22.
5. Коваль М.В. Україна: 1939-1945: Маловідомі і непрочитані сторінки історії [Текст] / М.В. Коваль. – К.: Вища школа, 1995. – 194 с.
6. Коваль М.В. Друга світова війна і Україна (1939-1945 рр.): Історіософські нотатки [Текст] / М.В. Коваль. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – 75 с.
7. Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.) [Текст] / М.В. Коваль. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 336 с.
8. Коваль М.В. Друга світова війна та історична пам'ять [Текст] / М.В. Коваль // Український історичний журнал. – 2000. – № 3. – С. 3-21; № 4. – С. 3-19.

9. Коваль М.В. 1941-й рік. Проблеми історичної пам'яті [Текст] / М.В. Коваль // Український історичний журнал. – 2001. – № 3. – С. 69-91.

10. Коваль Михайло Васильович. Некролог [Текст] // Український історичний журнал. – 2001. – № 6. – С. 151-152.

11. Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка-Ком [Текст] / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: Вид-во «Наукова думка», 2007. – 528 с.: іл.

Любов ЛЕГАСОВА

МИХАЙЛО КОВАЛЬ ЯК ПОДВИЖНИК МУЗЕЙНИЦТВА

Схарактеризовано науковий шлях Михайла Васильовича Ковалю на ниві військово-історичного музейництва; висвітлюється його внесок у діяльність Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років».

Ключові слова: *Михайло Васильович Коваль, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років».*

Author determined scientific way Michael V. Koval in the field of Military-Historical Museum highlights its contribution to the Memorial complex «The National Museum of the Great Patriotic War of 1941 - 1945 years.»

Key words: *Michael V. Koval Memorial complex «The National Museum of the Great Patriotic War of 1941 - 1945 years.»*

Серед когорти відомих українських дослідників Другої світової та Великої Вітчизняної війн чільне місце належить Михайлові Васильовичу Ковалю. Його наукові праці вирізнялися новими методологічними підходами у висвітленні історії воєнної доби, переосмисленням її широкого подієвого тла, актуалізацією замовчуваних радянською історіографією проблем. Про життєвий і творчий шлях знаного історика розповідають різноманітні біобібліографічні розвідки, а його значний науковий доробок активно використовується в сучасному вітчизняному історіографічному процесі.

У цій статті ми хотіли б звернути увагу на внесок М.В. Ковалья у музейну справу та окреслити його діяльність на посаді наукового консультанта Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років».

Узагальненим підсумком усіх видів роботи наукового колективу Меморіального комплексу «Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» (назва музейної інституції до червня 1996 р. – Авт.), найважливішою складовою музейної практики стала головна експозиція музею, створена в 1994 – 1995 рр. до 50-річчя визволення України від гітлерівських загарбників та 50-річчя Перемоги. Понад два роки відповідно до наукової концепції, розробленої співробітниками музею спільно з науковими співробітниками Інституту історії України НАН України, керівниками та активістами організацій ветеранів, представниками громадськості йшла підготовка нової експозиції, яка 22 вересня 1994 р. була прийнята Колегією Міністерства культури України. 7 жовтня 1994 р. експозиційні площі Меморіалу були урочисто відкриті. Наступні півроку відбувалося вдосконалення експозиції, підвищення її емоційно-пізнавального рівня. Важливу роль у розробці наукової концепції експозиції, у побудові її тематичних вузлів відіграв і доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України М.В. Коваль. Саме в цей період Михайло Васильович активно зацікавився специфікою суто музейної роботи, став комбінувати теоретичні надбання історичної науки з практикою музеєзнавства. Зрештою, 28 листопада 1994 р. він написав заяву з проханням зарахувати на посаду наукового консультанта (за сумісництвом). 30 листопада 1994 р. наказом № 668 Меморіального комплексу М.В. Коваль зарахований на посаду. 1 грудня 1994 р. приступив до виконання своїх нових обов'язків. Так розпочався музейний стаж Михайла Васильовича [10].

До музею М.В. Коваль прийшов уже відомим ученим, доктором історичних наук, професором, який мав за плечима 6 індивідуальних

монографій, 8 брошур, близько 30 колективних монографій і понад 250 наукових, науково-популярних і публіцистичних праць з історії України періоду Другої світової і Великої Вітчизняної війн [10].

Відразу ж Михайло Васильович Коваль поринув у бурхливе музейне життя. Дослідник із зацікавленістю, продукуючи нові ідеї та втілюючи здобутки історіографії, бере активну участь у розробці концепції нової експозиції, консультує та рецензує виставкові проекти, наукові роботи музейників, щедро ділиться своїми енциклопедичними знаннями. Дуже швидко опанував він суто музейну специфіку, з розумінням і щирою повагою ставився до важкої музейної праці [14].

Як зазначалося вище, В.М. Коваль надзвичайно багато згенерував удалих науково-практичних пропозицій для головної експозиції Меморіалу, виступив її головним рецензентом. Наприкінці 1994 р. схвальна рецензія на оновлені експозиційні площі була надрукована на шпальтах «Українського історичного журналу» у співавторстві з О.С. Артемовим [1]. Зокрема, в ній констатовалося: «...У нинішніх реаліях, коли офіційна історіографія Великої Вітчизняної війни, яка базується на марксистсько-ленінській ідеології, де-факто зруйнована, а нової ще немає, в ідеологічному та історіографічному вакуумі єдиний в Україні музей історії війни є, по суті, тією громадською інституцією, що покликана із сучасних позицій на основі документальних матеріалів задовольняти потяг до правдивої інформації широких мас населення, людей різного віку, соціального становища, політичних поглядів, особливо молодих, спантеличених великою кількістю й традиційних псевдонаукових і найновіших фальшивих тлумачень та версій про минулу війну. Вони шукають слово правди про неї і, можливо, вперше знайшли його у новій експозиції Меморіалу на дніпрових схилах. Це істина, проти якої важко заперечити... На закінчення підкреслимо, що оновлена експозиція музею історії Великої Вітчизняної війни в основному відповідає сьогоднішньому етапу наукової вивченості цієї проблематики...» [1]. Продовжуючи цю тему, в серпні 1995 р. в одному з інтерв'ю М.В. Коваль зазначав: «...Творчий колектив музею, усвідомлюючи своє значення у

збереженні історичної пам'яті народу, багато зробив для докорінного оновлення експозиції музею... Відвідувач, завдяки оновленій експозиції, має можливість ознайомитися з новими матеріалами, що довгі десятиліття замовчувалися і які вносять кардинальні зміни в уявлення сучасників... Повсюдно експонати вдало відображають основний лейтмотив війни – поєднання трагічного та героїчного» [12]. Надзвичайно високо вчений оцінив і прогресивні методики експозиційного показу та емоційний ефект художніх образів і композицій [12].

Михайло Васильович позитивно оцінював роботу всіх наукових структурних підрозділів Меморіального комплексу. Так, наприклад, у своєму відгуку від 14 вересня 1997 р. на роботу науково-дослідного відділу з вивчення бойових шляхів частин і з'єднань і подвигів Героїв Радянського Союзу, які воювали в Україні, він писав: «Пошуково-аналітична та узагальнююча робота відділу, на мій погляд, ведеться в правильному руслі, відповідно до сучасних, передових вимог історичної науки. Про це свідчать, по-перше, орієнтація на поглиблене й об'єктивне розкриття народного характеру війни проти фашистського агресора і, по-друге, наявні здобутки, що вже досягнуті. Колективові науковців удалося, долаючи великі труднощі, зібрати основні статистичні матеріали, що дозволяють, з одного боку, створити уявлення про роль «українського» відтинку радянсько-німецького фронту як вирішальної ділянки не тільки цього фронту, а й усього театру воєнних дій. З другого боку, важливою є робота із збору статистично-демографічних даних про Героїв Радянського Союзу та повних кавалерів ордена Слави. У цьому зв'язку нагадаємо, що в Україні подібна підсумкова робота більше ніде не проводиться...Щодо картотек на Героїв Радянського Союзу, Героїв Соціалістичної Праці, повних кавалерів ордена Слави, то й ця робота є перспективною, оскільки є можливість, зібравши якнайповніші демографічно-статистичні дані про цю категорію учасників війни (воїнів Червоної армії, партизанів-підпільників, трудівників тилу) й визначивши їхній соціальний, статевий, національний, освітній, професійний стан, дати соціологічний «зріз»

всього воєнного покоління, створити унікальний колективний образ народу-Переможця. Таке «надзавдання», думається, по плечу науковцям Меморіального комплексу. Така праця в купі з історичними нарисами бойових шляхів крупних формувань Червоної армії, що відвоювали Україну від віковічного поневолення фашистами і цим створили засади для її майбутнього незалежного існування, буде гідним здобутком і в історіографії, і в музейно-популяризаторській роботі» [4].

М.В. Коваль із задоволенням і професійною зацікавленістю активно допомагав створювати різноманітні виставкові проекти, вносив пропозиції, редагував супровідну документацію, писав рецензії [2; 3; 8; 11 та ін.]. У відгуку на виставку «Фашистський окупаційний режим в Україні. Доля українських остарбайтерів» читаємо: «Специфіка виставки полягає у тому, що вона має практичне, а не лише пізнавальне призначення. Її завдання допомогти службам ФРН, що опікуються проблемами колишніх «остарбайтерів», правильно зорієнтуватися у цій вельми непростій проблемі. Цілком логічним є те, що матеріалам експозиції, присвяченій безпосередньо темі «остарбайтерів», передуює вступна частина виставки, де в дусі історичної правди розкрито основні риси фашистського окупаційного режиму, показано його злочинну щодо українського народу суть, схарактеризовано втрати, завдані фашистами Україні. З таким фоном належно, хотілося б сподіватися, сприйматиметься і тема непростих доль «остарбайтерів». Звичайно, бажано посилення акценту на примусовому вивезенні, депортаціях української людності у рейх, на вкрай важких умовах їхньої роботи і життя ні в якій мірі не було б перебільшенням, відступом від історичної правди. Але, на жаль, саме таких речових свідчень з об'єктивних, зрозуміло, причин – обмаль, до того ж, не усі вони можуть бути використані в експозиції...» [3]. Схвально ставився Михайло Васильович і до рецензування планів різних тематичних виставкових проектів. Так, наприклад, учений ствердно поставився до ідеї проведення тематичної виставки колекції зброї. У відгуку на план виставково-експозиційного заходу він констатував: «Сама по собі ідея ознайомлення громадськості через тематичні виставки із

багатствами фондів Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» в принципі заслуговує усілякого схвалення. Що ж до конкретного проекту виставки історії стрілецької зброї, то цей намір, безумовно, є перспективним. План виставки свідчить, що представлені в ній понад 120 одиниць стрілецької зброї від кременевої до автоматичної, до того ж виробленої в різних країнах, дадуть загальне уявлення про еволюції розвитку цієї галузі зброярства. Можна не сумніватися: виставка користуватиметься успіхом у відвідувачів, особливо колекціонерів. За умови, звичайно, якщо буде забезпечено кваліфіковане коментування експонатів...» [3]. М.В. Коваль рецензував і супровідні тексти до виставкових проектів [5 та ін.], активно долучався до вибудови перспективних планів і концептів майбутніх виставкових проектів. Так, наприклад, Михайло Васильович уклав розгорнутий план-пропозицію до виставкового проекту «Війна і долі», або «Як молоді були ми», присвяченої випускникам шкіл 1941 року: 1. «Якщо завтра війна...»: - становище молоді напередодні війни; - шкільне життя десятикласників; - військово-патріотична робота в школах. 2. «22 июня, ровно в 4 часа...»: - війна і патріотичне піднесення серед молоді; - добровольчий рух до збройних сил; - військова мобілізація і добровольчий рух; - трудова мобілізація на оборонне будівництво. 3. «Вставай, страна огромная...»: - ратна звитяга на фронтах війни; - у партизанських загонах та підпіллі; - праця на евакуйованих підприємствах; - у тилкових вищих навчальних закладах, у т.ч. військових. 4. «Как много их, друзей хороших, лежат осталось в темноте...»: - молодь – покоління загиблих за Батьківщину; - пам'ять і пам'ятники; - засобами мистецтва і літератури. 5. В бій ідуть ветерани!: - на трудовій вахті відбудови і примноження здобутків народного господарства і культурних надбань; - вклад у зміцнення обороноздатності країни; - зберігаючи священні традиції воєнного покоління; - сьогодні їм – 75-ть!» [11]. Ґрунтовністю відрізняються розмірковування М. Коваля від 7 лютого 2000 р. з приводу концептуальних засад реліквійної виставки, присвяченої 55-річчю Перемоги: «...Добре продумана й оформлена виставка може бути пізнавальною

і повчальною для молоді, що прагне «правди історії»..., не менш цікавою вона стане для людей воєнного та повоєнного покоління, нагадавши далеку, гірку, але звитяжну молодість» [8]. 22 жовтня 2000 р. у відгуку на концептуальне та тематичне спрямування експозиції міжнародної реліквійної виставки, присвяченої 60-річчю початку Великої Вітчизняної війни, вчений обґрунтував методологічні підходи до проблеми, запропонував літературу, удосконалення структури виставки тощо [2].

Михайло Васильович рецензував текстово-екскурсійні напрацювання співробітників Меморіального комплексу. Слід відзначити, що рецензуванню піддавалися не лише тексти екскурсій головною експозицією музею, а й текстові частини екскурсійних оповідей територією Меморіалу, екскурсії на монумент «Батьківщина-мати» [6 та багато ін.].

Михайло Коваль брав участь і у продукуванні різних наукових конференцій та круглих столів. Так, наприклад, склав пропозиції до концептуального «обрамлення» та сценарію круглого столу «Непрочитані сторінки Великої Вітчизняної війни. Музейний аспект», який відбувався 16 жовтня 1999 р. Разом з науковцями музею вчений сформулював завдання круглого столу, схематично відобразив попередній сценарій заходу, передбачив актуальні питання, які особливо потрібно було б розглянути під час обговорення доповідей і повідомлень: - проблеми фондоутворення в сучасних умовах; - суспільно-політична роль військово-історичних музеїв і виставок; - пізнавально-виховна функція музейних установ для молодого покоління; - експедиційно-пошукова робота; - матеріально-технічна база музеїв та ін. [7].

Відтворюючи разом з експозиціонерами далекі воєнні роки музейними засобами, заглиблюючись у багатющі музейні фонди, Михайло Васильович продовжував пошук маловідомих та майже не досліджених сторінок війни, студював її дискусійні і суперечливі моменти. Це – проблеми деяких невдалих операцій Червоної армії, прорахунків командних кадрів, військовополонених, воїнів, які зникли безвісти, остарбайтерів тощо. Як результат – вчений публікував і наукові розвідки у тісній співпраці з науковцями Меморіалу. Так,

наприклад, у збірнику наукових статей «Сторінки воєнної історії України» була надрукована робота М. Ковалю та Л. Легасової «22 червня 1941 року. На кругозламі світової війни» [13].

Серед останніх науково-методичних здобутків Михайла Васильовича на ниві музейництва – участь у складанні концептуальних напрямів розвитку Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років на 2000 – 2005 рр. У пропозиціях до концептуальних основ подальшого розвитку Меморіалу М.В. Коваль зазначав: «Останні шість років Меморіальний комплекс..., що є центральним осередком в Україні з цієї проблематики, керується Концептуальними засадами, складеними у 1994 р... У своїй експозиційній та науково-популяризаторській роботі творчий колектив Меморіального комплексу керувався наявною концепцією і завдяки їй зумів, за оцінками істориків-науковців, фахівців музейної справи, представників громадськості, історично правдиво відобразити епічні події битви проти фашистського агресора... Нині постає завдання переосмислення та уточнення концептуальних напрямів у роботі музею на період до 2005 р., коли відзначатиметься 60-річчя Великої Перемоги... При цьому автори концепції відкидають політизовані версії, здогади та «нові міфи», що ними рясніють засоби масової інформації і які проникли вже і в історіографію, і керуються єдино правильним орієнтиром – історичною істиною, що базована на достовірних документальних джерелах. В основу оновленої концепції головної експозиції, усієї музейної роботи на найближчі п'ять років буде покладено такі чинники: 1. Поглиблене розкриття ролі і місця України у Другій світовій війні, її місці як неформального члена антигітлерівської коаліції у визволенні європейських країн від фашистського поневолення і внеску в Перемогу... 2. Увічнення пам'яті мільйонів тих, хто загинув у боротьбі проти фашистської навали... Віддання боргу пошани до воєнного покоління, показ благородних справ, ратного подвижництва..., трудової звитяги...» [9]. Загалом відомий вчений охопив усі характерні напрями музейної роботи, звернув увагу на посилення популяризаторської роботи, наукових досліджень і експедицій тощо.

11 жовтня 1999 р., з нагоди 25-річчя Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років», Михайлові Васильовичу Ковалю була оголошена Подяка Міністерства культури і мистецтв України. У Наказі за № 555-к «Про оголошення подяки працівникам Національного музею історії Великої Вітчизняної війни» зокрема, йшлося: «За багаторічну сумлінну працю, значний особистий внесок у розвиток музейної справи в Україні, високу професійну майстерність, плідну діяльність по патріотичному вихованню молоді та з нагоди 25-річчя Музею наказую: оголосити Подяку Міністерства культури і мистецтв України завідувачу відділу Інституту історії України НАН України, науковому консультанту Меморіального комплексу М.В. Ковалю» [10].

15 вересня 2001 р. Михайло Коваль помер. У наказі Меморіального комплексу № 343 від 17 вересня 2001 р. читаємо: «Ковалья Михайла Васильовича – наукового консультанта, сумісника, виключити із списків музею як померлого 15 вересня ц. р.» [10]... Напевно на пальцях можна порахувати музейників, які так само, як М.В. Коваль, могли окреслити свій професійний стаж унікальним поєднанням величезних наукових здобутків у царині історичної науки та теоретичної і практичної музеології. Будучи співтворцем історії Меморіалу, Михайло Коваль являв собою приклад справжнього музейника широкого профілю, котрому однаково були близькі всі грані цієї професії. За майже десятирічну діяльність на музейній ниві він став досвідченим теоретиком і практиком музеєзнавства. При цьому ніколи не був категоричним, завжди залишав поле для наукових дискусій...

Джерела та література

1. Артемов О.С. Нова експозиція Меморіального комплексу «Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» / О.С. Артемов, М.В. Коваль // Український історичний журнал. – 1994. – № 6.
2. Коваль М.В. Відзив з приводу концептуального та тематичного спрямування експозиції міжнародної реліквійної виставки, присвяченої 60-

річчю початку Великої вітчизняної війни. 22.10.2000 р. // Науковий архів Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років».

3. Коваль М.В. Відзив на виставку «Фашистський окупаційний режим в Україні. Доля українських остарбайтерів» // Там само.

4. Коваль М.В. Відзив на довідку про роботу науково-дослідного відділу Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років». 14.09.1997 р. // Там само.

5. Коваль М.В. Відзив на супровідний текст виставки «Німецький окупаційний режим в Україні. Доля українських остарбайтерів» // Там само.

6. Коваль М.В. Відзив на текст екскурсії на головний монумент Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років». Укладач Г.Л. Голубенко // Там само.

7. Коваль М.В. Круглий стіл на тему «Непрочитані сторінки Великої Вітчизняної війни. Музейний аспект». 16 жовтня 1999 р. // Там само.

8. Коваль М.В. Міркування з приводу концептуальних засад реліквійної виставки, присвяченої 55-річчю Перемоги. 07.02.2000 р. // Там само.

9. Коваль М.В. Міркування з приводу концептуальних засад розвитку Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» на 2000 – 2005 рр. // Там само.

10. Коваль М.В. Особовий листок з обліку кадрів // Архів відділу кадрів Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років».

11. Коваль М.В. План виставки «Війна і долі (або «Як молоді були ми»), присвяченої випускникам шкіл 1941 року // Там само.

12. Коваль М. У вдячній пам'яті народу. Про причини і характер оновлення музею історії війни / Михайло Коваль // Ветеран України. – 1995. – 9 серпня.

13. Легасова Л.В. 22 червня 1941 року: на кругозламі світової війни / Л.В. Легасова, М.В. Коваль / Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових праць. – Вип. 7 (21). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003.

14. Фоміна В. Вчений, друг і порадник / Віра Фоміна // Ветеран України. – 2003. – 20 червня.

РАДЯНСЬКИЙ ПАРТИЗАНСЬКИЙ РУХ НА ВОЛИНІ (1941-1944 РР.)

Проаналізовано особливості розгортання радянського партизанського руху на Волині, форми і методи боротьби, вклад у розгром гітлерівської Німеччини.

Ключові слова: СРСР, ЦК ВКП(б), партизани, підпілля, Волинь.

The features of the deployment of Soviet partisan movement in Volhynia, forms and methods of struggle, the contribution to the defeat of Nazi Germany.

Key words: USSR, CK VKP(B), partisans, underground, Volyn.

Не передбачаючи початку війни до 1941 р., керівництво СРСР не подбало про підготовку організаторів підпілля і партизанського руху. Вважали, що війна не буде відбуватися на радянській території і тому, створену в лісах прикордонних районів на початку 1930 рр., мережу матеріально-технічних баз ліквідували. Ці прорахунки далися взнаки вже на початку війни, коли партійні та військові органи заходилися створювати підпілля, формувати партизанські загони. У липні 1941 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову про організування боротьби в тилу ворожих військ. Відповідно до її вимог партійні органи напередодні окупації сформували до вересня 1941 р. в кожній області УРСР підпільні обкоми партії, у кожному районі, місті – райкоми та міськкоми, сотні підпільних організацій, а також кілька тисяч партизанських загонів, диверсійних і розвідувальних груп. Але з початком окупації ці підпільно-партизанські структури не змогли належним чином заявити про себе. Адже сформовані вони були поспіхом, з недостатньо підготовлених, а то й випадкових людей, без урахування специфіки антифашистської боротьби. До того ж, їхні учасники не мали озброєння, боєприпасів, засобів зв'язку. У результаті багато учасників підпілля навіть не ропочали свою діяльність, бо німці схопили їх і стратили; інші злякалися і “осіли на дно”, а були й такі, що пристосувалися й намагалися вислужитися перед новою владою. Як стверджує

історик В. Клоков (учасник партизанського руху), списки членів десяти обкомів так і залишилися на папері. Дев'ять із десяти членів підпільних міськкомів та райкомів компартії також не приступили до роботи. Лише 20-та частина підпільних організацій змогла розгорнути свою діяльність в тилу ворога. Головною причиною такої невдачі було те, що гітлерівці за два роки війни в Західній Європі вже мали досвід боротьби з підпіллям, тоді як поспіхом підготовлені підпільники погано розумілися на конспірації [1].

На початку війни не кращим було становище і з партизанським рухом в Україні. Колишній заступник начальника Українського штабу партизанського руху полковник І. Старинов згадував, “що в перший рік війни на окуповану територію України було перекинуто близько 3 500 партизанських загонів і диверсійних груп. На червень 1942 р. Український партизанський штаб знав про наявність тільки 22-х діючих загонів. Решта розпалася або була розгромлена” [2].

Активізації радянського партизанського руху в Україні сприяли декілька обставин, насамперед терористично-грабіжницький характер нацистського режиму, а також перемога Червоної армії у грудні 1941 р. під Москвою. Аби засвідчити лояльність радянській владі, до лав партизанів потягнулися ті, хто раніше вагався, вичікував.

Більшу увагу почав приділяти партизанам центр, розглядаючи їх як допоміжну силу при розв'язанні тактичних завдань у ході наступу армії. З метою централізації керівництва партизанами Й. Сталін увів посаду головнокомандувача партизанським рухом. Цю посаду обійняв маршал К. Ворошилов, а 30 травня 1942 р. створено Центральний штаб партизанського руху, начальником якого було призначено першого секретаря ЦК КП(б) Білорусії П. Пономаренка. У червні 1942 р. почав діяти Український партизанський штаб, підпорядкований безпосередньо ЦК КП(б)У. Начальником штабу було призначено Т. Строкача. Особливий інтерес до учасників боротьби в тилу ворога виявляли органи держбезпеки, розширюючи коло розвідувальної діяльності партизанів і покладаючи на них нову функцію – виявлення та

знешкодження фашистських вивідувачів, ворогів радянської влади, вкорінювання агентури в антирадянські збройні формування. Тим самим чекістське відомство готувало умови для проведення широкомасштабної репресивної політики на території, що її визволяли від німців.

Проникнення радянських партизанів на Волинь розпочалося влітку 1942 р. У районі м. Березно на Рівненщині 20 червня була десантована група парашутистів на чолі з полковником Д. Медведєвим [3]. У середині серпня на Рівненщині з'явилася ще одна група радянських парашутистів [4]. Вони утворили загін “Переможці” під загальним керівництвом Д. Медведєва. Основне завдання загону полягало у розвідувальній роботі, підготовці ґрунту для розгортання широкомасштабної партизанської діяльності.

Наприкінці серпня – початку вересня 1942 р. у Москві пройшла нарада командирів і комісарів партизанських з'єднань. Учасники наради схвалили пропозицію щодо проведення глибоких рейдів на Правобережну Україну, де вплив керованих більшовиками підпільних і партизанських загонів був слабким. У жовтні 1942 р. партизанські загони С. Ковпака і О. Сабурова за наказом Українського штабу партизанського руху виступили з південної частини Брянських лісів у новий район дислокації – на Житомирщину, в Коростенські ліси. В загонах Ковпака перебувало 1 084 бійці, у Сабурова – 1 628. 8 листопада партизани переправились через Дніпро на Правобережну Україну. В ході рейду підірвано шість мостів, пошкоджено лінії зв'язку, вбито 117 ворожих солдатів і офіцерів, взято чимало трофейної зброї. Втрати партизан – дві особи поранено. За 14 днів загони пройшли тилами ворога 300 км, не зустрічаючи німецьких військ і якогось значного опору. К. Ворошилов доповідав Й. Сталіну, що хід рейду засвідчує, що противник у тилу значних сил не має і що добре організовані загони можуть успішно маневрувати його тилами, завдаючи ворогові відчутні втрати [5].

У листопаді 1942 р. з південної Білорусії, з бази партизанського з'єднання Г. Лінькова відійшов на Волинське Полісся великий за численністю загін, очолюваний батальйонним комісаром А. Бринським (“дядя Петя”). А вже

6 грудня загін перетнув північний кордон Рівненської області. Пройшовши північними районами області, споряджена радіостанцією і значною кількістю вибухівки, спецгрупа вийшла в північно-східні лісові райони Волинської області. У грудні 1942 р. після зустрічі з підрозділом А. Бринського двох місцевих партизанських загонів С. Собєсяка і М. Коніщука, останні були підпорядковані першому, і всі разом названі: загін “дяді Петі” – загін № 1, загін “Макса” – № 2, “Крука” – № 3. Наприкінці 1942 р. загоны оформлено у партизанську бригаду особливого призначення № 1 під командуванням А. Бринського. В січні 1943 р. ця партизанська бригада складалася з 15-ти загонів по 50–150 осіб. Базувалася вона головно на території північно-східних районів Волинської області та частково в північно-західних районах Рівненської області [6].

На півночі Рівненської області один з перших невеликих партизанських загонів утворився восени 1942 р. з “Підпільної спілки”, що діяла на Качинських хуторах Висоцького району. Першим командиром загону був поляк Я. Бужинський. У кінці листопада, розпочавши облаштування землянки в околиці села Старопільня, загін перейшов на табірне життя. В січні 1943 р. загін Я. Бужинського, в якому перебувало 187 осіб, об’єднався з новоприбулим загоном Сазонова й реорганізувався в партизанську бригаду особливого призначення № 2. Командиром бригади став капітан С. Каплун, а його заступником – Я. Бужинський [7].

У листопаді 1942 р. на територію суміжних з рівненським Поліссям Житомирської і Поліської (Білорусь) областей з Лівобережної України прибули кількатисячні з’єднання радянських партизанів під командуванням О. Сабурова і Сумське з’єднання С. Ковпака. Після рейду Сумського з’єднання його окремі загоны провели операцію на північній Рівненщині під назвою “Сарненський хрест”. У ніч з 4 на 5 грудня 1942 р. було підірвано всі чотири колії поблизу м. Сарни. Акція паралізувала вузлову станцію на півтора місяці [8].

Отже, на зламі 1942–1943 рр. на Волинському Поліссі утворилася велика, контрольована радянськими партизанами, партизанська зона, розгорнута

фронтом на південь. На західному фланзі діяла бригада А. Бринського – 15 загонів, понад тисяча осіб. На схід від неї розташовувалася бригада С. Каплуна – кількасот осіб. Ще східніше – у Житомирській і Поліській областях – розташовувалися кількатисячні з'єднання О. Сабурова і С. Ковпака.

Центральний штаб партизанського руху 15 січня 1943 р. затвердив “Оперативний план проведення першочергових заходів з посилення партизанського руху в Україні”. В документі йшлося про передислокацію партизанських загонів з Росії та Білорусі на Україну, проведення на території України великих рейдів, організування обласних опергруп, проведення заходів з розкладання поліції й національних формувань [9].

Після цього на Волині й Поліссі почалася нова фаза діяльності радянського підпільного і партизанського руху. В кінці січня з Білорусі прибули 7-й та 12-й батальйони партизанського з'єднання О. Сабурова. У лютому 1943 р. у Костопільській і Цуманській райони рушили Рівненський та Волинський партизанські загони. Крім інших військових завдань, вони мали “насаджувати розвідувальну, диверсійну й терористичну агентуру” [10].

У лютому 1943 р. утворено Рівненський підпільний обком КП(б)У та оперативний партизанський штаб на чолі з В. Бегмою. З новоприбулого, відразу підпорядкованого В. Бегмі, партизанського загону “За Родіну” під командуванням І. Федорова (420 чол. особового складу), шляхом відокремлення менших загонів, сформовано місцеві партизанські загони.

За наказом Українського штабу партизанського руху 11 березня 1943 р. на Правобережну Україну вийшло у рейд з'єднання під командуванням О. Федорова. Воно отримало завдання дислокуватися у Волинській області та організувати диверсійну діяльність на залізниці Ковельського вузла [11]. У червні 1943 р. у Волинській області створено підпільний обком партії на чолі з О. Федоровим [12].

Сьогодні складно назвати кількість червоних партизанів, які перебували на території Волині. За даними радянської історіографії наприкінці 1943 р. в Рівненській області їх налічували 21 тисячу, у Волинській області – більше

30 тис. [13]. Ці цифри викликають сумніви і є перебільшеними. Справа в тому, що в середині 1960-х років в обіг директивно було введено цифри, за якими в 1941–1944 рр. в Україні начебто діяла 501 тис. партизанів і 100 тис. підпільників (разом 601 тис.). Таким чином усувалася інша, невігідна, цифра – 220 тис. партизанів, названа одразу ж після війни М. Хрущовим на XVI з'їзді КП(б)У. Остання цифра відповідає дійсності, бо у 1945 р. було 211 тис. особових справ живих учасників партизанського руху і 9 тис. загиблих. Найбільш вірогідно, що у постійнодіючих загонах, які діяли на всій території України у 1943 р. (не враховуючи армійських груп) налічувалося 40 – 50 тис. осіб. Всього ж у радянському партизанському русі на Україні за весь період війни взяло участь близько 220 тис. осіб [14].

Командирами, комісарами та військовими спеціалістами в радянських партизанських загонах у своїй більшості були росіяни, зазвичай кадрові військові. Так, у Чернігівсько-Волинському з'єднанні, командно-політичний склад був укомплектований з 206 кадрових офіцерів і політпрацівників Червоної армії. Вирішальну роль у становленні та розвитку радянського партизанського руху відіграли такі кадрові військовослужбовці, як С. Руднев, О. Сабуров, М. Наумов, І. Федоров та інші. На думку американського дослідника Д. Армстронга, на 1942 р. у радянських партизанських загонах воювало в середньому до 60 %, а на 1943 р. – до 40 % представників збройних сил. У своїй книжці, присвяченій історії партизанського руху в СРСР, він слушно зазначав, що з багатьох поглядів саме ці люди стали основою партизанського руху: вони одержали військову підготовку та досвід; переважно не мали сімейних та матеріальних зв'язків на окупованій території; вони ж зберегли певні законодавчі та моральні зобов'язання щодо Радянського Союзу [15].

Радянські партизани зустріли на Волині протидію з боку українських націоналістичних партизанських сил, які були досить численні. За даними історика В. Косика, загони, які формувалися на базі ОУН–Б у жовтні 1943 р. налічували приблизно 8–10 тис. бойовиків. Далі за численністю йшов

партизанський рух під проводом Т. Бульби-Боровця, який у липні 1943 р. нараховував 4 тис. осіб. У липні–серпні ці загони були приєднані до загонів Бандери. Збройні групи прихильників ОУН Мельника навесні 1943 р. налічували 2–3 тис. осіб. Влітку ці загони також були приєднані до загонів, що підпорядковувалися ОУН–Б [16].

З прибуттям у 1943 р. радянських партизанських підрозділів до охоплених українським повстанським рухом районів Волині і Полісся зростає українсько-радянське військове протиборство (т. зв. другий фронт). Одним з перших боїв зафіксовано напад 29 лютого 1943 р. першої сотні УПА “Коробки” на табір радянських партизанів біля с. Заморочене (північна Сарненщина). На Цуманщину (східна Луччина) перші великі радянські партизанські загони прибули у квітні 1943 р. Відразу після їхньої появи дійшло до великого бою між партизанами та повстанцями поблизу с. Берестяни. Об’єднавшись, радянські партизани та поляки (200 осіб), атакували дві повстанські чоти (60–80 осіб). За архівними даними, наступаючі втратили понад 50 вбитих, а повстанці 28 вбитих і п’ятеро поранених [17].

Весна 1943 р. – це час запеклих сутичок бульбівців з радянськими партизанами. У квітні 1943 р. відбувся бій біля с. Бутейки. Бульбівці втратили близько 100 осіб убитими. На початку травня радянське партизанське з’єднання В. Бегми штурмом захопило село Людинь. Бульбівського командира А. Соловія розстріляли на сільському майдані [18]. У цих та багатьох інших сутичках обидві сторони несли втрати вбитими і пораненими. За таких обставин генерал Т. Строкач віддав одне з найжорстокіших розпоряджень Українського штабу партизанського руху щодо націоналістів. У вказівках, переданих 22 квітня 1943 р. командирю з’єднання О. Сабурову, було вказано: “дії загону зі знищення націоналістів схвалюю. У кожному випадку їхнього нападу – жорстоко карати. Листівками передати, що за одного партизана буде знищено 15 оунівців та їхніх німецьких хазяїв” [19].

Цікавими з погляду відносин між радянськими партизанами і загонами УПА є сторінки щоденника комісара ковпаківського партизанського з’єднання

Семена Руднева. Чи не найбільш глибокою думкою, що віддзеркалює всю складність тогочасних обставин в окупованій Україні, є зроблений у ньому запис: “націоналісти наші вороги, але вони б’ють німців”.

Зіткнувшись під час рейду в Карпати у червні–липні 1943 р. з загонами українських повстанців, С. Руднев багато розмірковував, висловлював різні думки про стосунки між двома силами в антинімецькому русі Опору в Україні. Спочатку він, на підставі досягнутої домовленості про нейтралітет, робить висновок що так треба і далі вести політику: бити німців спільно, а жити окремо, мовляв, кожний знає свою політичну мету. Через деякий час С. Руднев вже лає націоналістів і зауважує, що розбити їх немає ніяких труднощів, але ж це буде на користь німців, і червоні партизани протиставлять себе західним українцям [20].

Однією з основних причин протиборства між загонами УПА і радянськими партизанами на Волині було прагнення командирів формувань УПА очистити своє запілля від червоних партизанів. І хоча боротьба радянських партизанів з формуваннями УПА була неминучою, її не потрібно розглядати як суцільну низку боїв та сутичок. Обидві сторони намагалися уникати відвертих і тривалих зіткнень.

Одним з найсильніших у радянському партизанському русі було з’єднання С. Ковпака. І це визнавали як німці, так і учасники українського руху Опору. І дійсно, ось яким було, наприклад, з’єднання С. Ковпака у часі свого рейду в Карпати (15 червня 1943 р.). Ковпаківці, маючи чотири загони, нараховували майже 2 тис. бійців, мали на озброєнні 1 443 гвинтівки, 384 автомати, 140 кулеметів, 9 гармат, 33 міномети і 32 протитанкові рушниці [21].

Найбільш успішною діяльністю радянських партизанів на Волині була т. зв. “рейкова війна”, тобто удари по залізницях. Так, група партизанського загону Д. Медведєва у серпні 1942 р. на роз’їзді Сновидовичі (залізниця Сарни–Коростень) буквально розтрощила військовий ешелон, знищивши 80 солдатів і

офіцерів. А 17 жовтня група цього ж загону між станціями Ковель і Сарни висадила в повітря німецький ешелон з боєприпасами й продовольством [22].

20 липня 1943 р. командири партизанських загонів отримали наказ посилити диверсії на залізницях і зірвати “перекидання” живої сили і бойової техніки противника до лінії фронту. Для виконання завдання обласні штаби партизанського руху закріпили за кожним загonom певні ділянки залізниць. Діючи дрібними групами, партизани пускали під укіс поїзди, висаджували в повітря залізничне полотно і мости. У результаті операції на деяких магістралях рух на певний час було блоковано, німці зазнали чималих втрат. Однак, напевно чи відповідають дійсності наведені в радянських публікаціях факти, зокрема, про те, що тільки партизани Чернігово-Волинського з’єднання протягом липня–серпня 1943 р. знищили 274 поїзди ворога. А всього на кінець року підірвали 440 поїздів, у т. ч. 8 бронепоїздів [23]. З цього приводу історик М. Коваль зазначав, що “...наявні в літературі цифри втрат, завданих партизанами окупантам, – наприклад 465 тис. знищених гітлерівців, – є з огляду на бойові можливості партизанів абсолютно фантастичними; економічні збитки, що їх зазнавали окупанти від партизанів, також були не такі вже й значні – недарма свої господарські успіхи в Україні німці називали видатними” [24]. Головна мета, якої будь-що намагалося досягти партійне керівництво СРСР, полягала, по-перше, у масштабній дестабілізації обстановки в тилу ворога; по-друге, у підтриманні у прорадянськи налаштованої частини населення надії на швидке повернення органів радянської влади і, по-третє, у створенні завдяки функціонуванню мережі підпілля і партизанських загонів у свідомості людей ефекту безпосереднього існування, непорушності радянської влади як єдино легітимної, визнаної народом.

Не всі партизанські загони проявляли активність у боротьбі з німцями, часто відсиджувалися у лісах. У червні 1943 р. начальник обласного штабу партизанського руху Рівненської області генерал-майор В. Бегма інформував Маленкова і Хрущова про те, що невеликі розвідувально-диверсійні групи виростили у великі загони, зокрема група полковника Бринського виростила до

300 осіб, капітана Каплуна – до 400, Медведєва – до 600 осіб. Бегма підкреслював, що ці спецгрупи перетворились у звичайні великі партизанські загони, з тією лиш різницею, що всі їхні бійці лише охороняють штаби, займаються заготівлею продуктів, а бойових операцій більш як за рік не провели жодної. В результаті бездіяльності і безконтрольності, виховної роботи серед особового складу, люди розбещуються, є безліч випадків самовільних розстрілів ні в чому невинного населення, спостерігається масова пиятика, хуліганство і т.п. [25].

У 1942 р. на Волині виникли польські партизанські загони. Відбулися їхні перші контакти з радянськими партизанами. Влітку 1942 р. сформував загін у півсотні осіб Юзеф Собесяк [26]. Тоді ж оформився партизанський загін, командиром якого став житель Удрицька, що на Рівненщині, поляк Ян Бужинський [27]. Ще один польський партизанський загін створив на Рівненщині у Висоцькому районі Роберт Сатановський. За час своєї діяльності у Рівненській та Волинській областях, а також у південних районах Білорусії, підрозділи з'єднання Сатановського брали участь у 35 боях, вивели з ладу кілька паровозів та вантажних автомобілів, розігнали кілька поліцейських постів [28].

У радянському підпіллі Рівного діяли польські конспіратори, помічники і соратники радянського розвідника Миколи Кузнецова. Зокрема, Ян Камінський, Мечислав Стефанський, Лідія Лісовська, Марія Микитова і Ян Антчак брали участь у всіх найбільших акціях М. Кузнецова в 1943–1944 рр. Вони здійснили замах на заступників рейхскомісара України Еріха Коха – генералів Германа Кнута, Пауля Даргеля, Макса фон Ільгена. Крім цього, Я. Камінський разом з М. Кузнецовим здійснив успішний замах у Львові в лютому 1944 р. на віце-губернатора і шефа уряду дистрикту Галичина Отто Бауера та шефа канцелярії Генріха Шнайдера [29].

1943 рік був ознаменований збройною українсько-польською боротьбою на Волині. УПА в липні розпочала кампанію деполонізації краю. Армія Крайова та інші польські збройні угруповання вчинили опір. В багатьох

місцевостях почалися масові вбивства і пограбування, підпалювання будівель. Німецька влада або не втручалася, або підігрівала ці настрої. Поляки почали створювати бази самооборони, організовувати летючі партизанські загони. Саме влітку 1943 р. поляки встановили більш тісну співпрацю з радянськими партизанами. Доходило до спільних дій проти загонів УПА. Так, під час нападу боївки УПА на польську колонію Пшебраже (тепер село Гайове) Ківерцівського району партизани з бригади Бринського брали участь у відбитті цих нападів [30]. Є дані про те, що партизанські загони Куницького-Кудояра взяли у серпні 1943 р. під захист 500 польських сімей, яких влаштували в районах своєї дислокації [31].

Разом з тим не можна оминати й інші факти, а саме того, що під виглядом УПА на польські села Волині нападали радянські диверсійні загони, щоб згодом виступити “на захист” поляків і разом нападати на українські села, що були базами загонів УПА [32].

У квітні 1944 р. Український штаб партизанського руху передав тільки-но створеному Польському партизанському штабові керівництво такими загонами польських партизанів: з’єднання Р. Сатановського – 9 загонів, 866 бійців; бригаду Ю. Собесяка – 3 батальйони, 500 бійців; бригаду С. Шелеста – 2 загони, 320 бійців; загін Л. Луцевича – 177 бійців. Усього ж, як видно з переліку, в цих формуваннях перебувало на той час 1 863 партизани [33]. Польські дослідники вважають, що радянський партизанський рух змобілізував до своїх лав від п’яти до семи тисяч місцевих поляків [34].

Нелегке було партизанське життя, де на кожному кроці чатувала небезпека. В партизанських таборах було чимало хворих і поранених, яких не було чим лікувати. “Partyzanka” – це одне слово, але неоднорідне явище, – писала після війни Зоф’я Друждж-Сатановська. Це бої, перемоги, поїзди, що злітають з колії, але це й шестеро дітей, яких Гранцовський привіз зі собою до загону, і двоє напівзакляклих дітлахів, яких Стах Лабендзький знайшов у землянці в лісі поряд з вигаслим вогнищем, трупом матері та виголоднілою, вкритою памороззю коровою; стара матір Бачинського і тиф, з яким ми не

могли дати собі ради, коні з пораненими ногами, полишені на дорогах, щоб самітньо померти... Історики увінчають партизанське життя як явище чисто військового. Я ж пережила її як оміту кров'ю і слізьми частину воєнного життя, котре бодай би ніколи не повернулося” [35].

Непросто сказати, яких втрат зазнали радянські партизани в Західній Україні. Допускають, що під час війни в Україні загалом наклали головою близько 60 тис. осіб. З них 80 % не повернулося з боїв, померли від ран і захворювань, були розстріляні окупантами.

Отже, партизанська боротьба в тилу ворога мала важливе значення для перемоги над нацизмом. Безумовно, радянські партизани виконували не стратегічні, а допоміжні завдання. Вони зривали своєчасне постачання фронту німецької армії бойовою технікою, живою силою, підривали мости, залізничні колії, нищили певні ворожі угруповання тощо.

Джерела та література

1. Клоков В. О стратегии и тактике партизан в борьбе против фашистских оккупантов на Украине 1941–1944 гг./ В. Клоков // Исторические тетради. – Киев: Институт истории Украины, 1994. – С. 11-12.
2. Коваль М. Україна у другій світовій і великій вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) / Михайло Коваль. – Київ: Альтернативи, 1999. – С. 42.
3. Лукин А. Разведчики / Александр Лукин. – Москва: Знание, 1965. – С. 6.
4. Гнидюк М. Стрибок у легенду / Микола Гнидюк. – Львів: Каменяр, 1964. – С. 3.
5. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953 рр. / Іван Білас. – Київ: Либідь, 1994. – Кн. 2. – С. 311-312.
6. Вовк О. Організаційне оформлення УПА в контексті політичної ситуації / Олександр Вовк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів: Інститут українознавства ім.І.Крип'якевича, 2003. – Вип. 10. – С.206–207.
7. Бречак І. Бойові побратими / Ігор Бречак. – Львів: Каменяр, 1974. – С. 47.
8. Там само. - С. 43.
9. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953 рр. / Іван Білас. – Київ: Либідь, 1994. – Кн. 2. – С. 356-359.
10. Там само. – С. 367.

11. Курас И., Кентий А. Штаб непокорённых / Иван Курас. – Киев: Политиздат Украины, 1988. – С.67.
12. Федоров О. Підпільний обком діє/Олексій Федоров. – Київ:Політвидав України, 1976.–С. 431-432.
13. Державний архів Рівненської області. – Ф. 177. – Оп.1. – Спр.84. – Арк.175.
14. Брицький П. Україна в другій світовій війні / Петро Брицький. – Чернівці, 1995. – С. 61-64.
15. Коваль М. Україна у другій світовій і великій вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) / Михайло Коваль. – Київ: Альтернативи, 1999. – С. 263.
16. Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні / Володимир Косик. – Париж; Нью-Йорк; Львів: НТШ, 1993. – С.330-331.
17. ЦДАГО України. – Ф.57. – Оп. 4. – Спр. 354. – Арк. 45.
18. Бегма В., Кизя А. Шлях нескорених / Василь Бегма. – Київ: Дніпро, 1964. – С. 443.
19. Кентій А. Українська повстанська армія в 1942–1943 рр. /Анатолій Кентій. – Київ: Інститут історії України НАН України, 1999. – С. 199.
20. Там само. – С. 200-201.
21. Курас И., Кентий А. Штаб непокорённых / Иван Курас. – Киев: Политиздат Украины, 1988. –С.90.
22. Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941–1945 / Головна редакційна колегія (голова І.О. Герасимов). – Київ: Пошуково-видавниче агенство “Книга пам'яті України”, 2000. – С.394.
23. Народна боротьба на Україні в роки Великої вітчизняної війни. – Київ, 1957. – С. 171.
24. Коваль М. Україна у другій світовій і великій вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) / Михайло Коваль. – Київ: Альтернативи, 1999. – С. 33.
25. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953 рр. / Іван Білас. – Київ: Либідь, 1994. – Кн. 2. – С. 365.
26. Sobiesiak J., Jegorow R. Ziemia Plonie / Jozef Sobiesiak. – Warszawa, 1966. – S. 184.
27. Burzynski J. Krew za krew – swiecz za swiecz / Jan Burzynski // Przez uroczyska Polecia i Wolynsa. – Warszawa, 1962. – S. 44.
28. Satanowski R. Narodziny walki / Robert Satanowski // Przez uroczyska Polecia i Wolynia. – Warszawa, 1962. – S. 57.
29. Ясяк М. Поляки в радянському партизанському русі в роки Другої світової війни / Марек Ясяк // Україна – Польща: важкі питання. – Луцьк: ВМА “Терен”, 2004. – Т. 9. – С.187.
30. Україна – Польща: важкі питання. – Варшава: TYRSA, 1998. – Т.3.
31. ЦДАГО України. – Ф.68. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 263.

32. . Olszanski T. Historia Ukrainy XX w. / T. Olszanski. – Warszawa: PWN, 1998. – S. 187.
33. ЦДАГО України. – Ф.62. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 113.
34. Torzecki R. Polacy i ukraíncy / Robert Torzecki. – Warszawa: PWN, 1997. – S. 237.
35. Drózdź–Satanowska Z. Wojna nie przeszła obok / Zofia Drózdź–Satanowska // Przez uroczyska Polesia I Wołynia. – Warszawa: PWN, 1962. – S. 85.

Олег ШЕВЧЕНКО

АНАЛІЗ ДИПЛОМАТИЧНИХ ВІДНОСИН СРСР ТА ГІТЛЕРІВСЬКОЇ НІМЕЧЧИНИ В 1930-ТІ РОКИ

У статті на основі систематичного аналізу широкого кола наукової літератури досліджуються тенденції політико-дипломатичних відносин між Радянським Союзом та нацистською Німеччиною в 1930 – ті роки. Період, що і на сьогодні залишається мало дослідженим в історіографії радянсько-німецьких військово-політичних зв'язків першої половини ХХ століття.

***Ключові слова:** політика, дипломатія, співробітництво, договір, протокол, переговори.*

In the article on the basis of analysis of the systems of wide circle of scientific literature the tendencies of political and diplomatic relations are investigated between Soviet Union and nazi Germany in 1930 are e years. Period, what to date remains the least lighted up in historiography of Soviet-German military-political connections of the first half of XX of century.

***Keywords:** politics, diplomacy, collaboration, agreement, protocol, negotiations.*

Прихід Адольфа Гітлера до влади став другим за значимістю етапом в німецько-радянських відносинах після 1922 р. Центральною ланкою його зовнішньополітичної програми, націленої на завоювання, панування над світом і стала найважливішим рушійним чинником зовнішньої політики третього рейху. На перше місце було поставлене питання про завоювання „життєвого простору” на Сході за рахунок СРСР. Однак шлях до реалізації цього задуму

був важким, хоча антирадянська спрямованість політики нового рейхсканцлера була відразу ж очевидна.

Під кінець другого місяця перебування націонал-соціалістів при владі за рекомендацією керівництва МЗС, стурбованого реальною перспективою серйозного погіршення німецько-радянських відносин в обстановці наростаючої ізоляції рейху на міжнародній арені, Гітлер, виступаючи 23 березня 1933 р. на першому засіданні нового складу рейхстагу, приділив особливу увагу відносинам з СРСР. Він підкреслив, що „боротьба з комунізмом в Німеччині - наша внутрішня справа”, і „міждержавні відносини з іншими державами, з якими нас пов'язують спільні інтереси, не будуть цим порушені” Могло скластися враження, що, незважаючи на широку антирадянську кампанію, що супроводжувалася численними інцидентами, потерпілими в яких були громадяни СРСР, які працювали в Німеччині, а також спільні підприємства, чия діяльність була або вкрай утруднена, або паралізована, новий уряд разом з тим, як і раніше зацікавлений в підтримці з Радянським Союзом взаємовигідних відносин. В кінці лютого Гітлер дав згоду на укладення кредитної угоди з СРСР на суму 140 млн. рейхсмарок [1].

Через два місяці рейхсканцлер прийняв радянського посла Л. Хінчука і запевнив його, що Німеччину з СРСР „пов'язують взаємні інтереси”, та й „труднощі і вороги у них одні й ті ж”. І, нарешті, на початку травня, через майже два роки після підписання Московського протоколу про продовження Берлінського договору, його ратифікують, договір знову отримує юридичну силу.

Однак Німеччина швидко відновила за допомогою американських і англійських монополій свій військово-економічний потенціал. Нацистська Німеччина стала на шлях мілітаризації, грубого порушення міжнародних договорів і підготовки війни за переділ світу, встановлення світового панування.

У жовтні 1933 р. Німеччина вийшла з Ліги Націй. У березні 1935 р. в порушення статей Версальського договору в Німеччині була введена загальна

військова повинність. У вересні 1936 р. Гітлер проголосив: „Через чотири роки ми повинні мати боєздатну армію. Через чотири роки економіка Німеччини повинна бути готова до війни”. За шість з половиною років на військові цілі в Німеччині було витрачено понад 90 млрд. рейхсмарок. Військове виробництво в 1933-1939 рр.. збільшилося в 10 разів. У короткий термін гітлерівцям вдалося створити величезну армію, що була оснащена першокласною технікою. До 1938 р. чисельність збройних сил в Німеччині склала вже близько 3 млн. осіб.

У свою чергу, грудні 1933 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову про розгортання боротьби за створення ефективної системи колективної безпеки в Європі. Відповідно до цієї постанови Наркомвідділ розробив план створення подібної системи. Запропонована СРСР ідея створення системи колективної безпеки передбачала укладення договору про взаємний захист від агресії колективними зусиллями всіх зацікавлених європейських держав, надання один одному негайної військової допомоги у разі нападу на одну зі сторін. Політика колективної безпеки спиралася на об’єктивну можливість об’єднання різних політичних сил у боротьбі за запобігання війни і була спрямована на забезпечення спільних дій всіх революційних, демократичних і антивоєнних сил. Ця політика виходила з ідеї, що тільки єдиний фронт миролюбних сил, тільки колективні дії держав, яким загрожувала агресія, могли стати перепорою новій світовій війні [2].

Разом з тим з жалем доводиться визнати, що створенню системи колективної безпеки в передвоєнні роки перешкодили не тільки короткозорі дії західних політиків, але і серйозні політичні прорахунки радянської влади, пов’язані з культом особи Сталіна, привнесенням в дипломатію, у сферу міждержавних відносин засобів і методів, характерних для адміністративно-бюрократичної системи. До них можна, наприклад, віднести імперські амбіції Сталіна, його нігілістичне ставлення до західної демократії, негативні оцінки міжнародної соціал-демократії як спільниці реакційних сил. Все це завадило в кінцевому рахунку створенню широкого антифашистського фронту .

Є всі підстави вважати, що на англо-франко-радянських переговорах 1939 р. радянська сторона зайняла занадто жорстку, безкомпромісну позицію, не проявила необхідної гнучкості, тієї міри відповідальності, далекоглядності, які так необхідні були в екстремальній ситуації. Зокрема, на переговорах радянська сторона виступила з імперськими претензіями щодо включення Фінляндії і прибалтійських держав до сфери інтересів СРСР [3].

1935-1936 рр. пройшли під знаком інтенсивних пошуків радянською стороною діалогу з берлінськими керівними колами. Влітку 1935 р. довірена особа Сталіна Д.Канделаки, радянський торгпред у Німеччини, веде переговори з президентом рейхсбанку Я.Шахтом. Мета – розширити досягнуту у березні того ж року кредитну угоду строком на 5 років. Саме ця угода дала Сталіну привід заявити на засіданні політбюро ВКП(б), що, надаючи СРСР такі великі займи (200 млн. марок), Гітлер не може воювати проти СРСР. Ділові кола, а „саме вони правлять”, не можуть йому це дозволити [4].

Тривалі перипетії весни – літа 1939 року завершилися підписанням 19 серпня господарського договору, а 23 серпня – пакту про ненапад між СРСР і Німеччиною. Це означало хоча й тимчасовий, а все ж союз двох диктаторів. Гітлерівська схема політичного маніпулювання в Європі була на той час завершена.

Радянсько-німецькі переговори здійснювалися в умовах політичного цейтноту. У ніч з 23 на 24 серпня 1939 р. у присутності Сталіна, Молотов і Ріббентроп підписали поспішно узгоджені радянсько-німецькі документи: „Договір про ненапад”, за умовами якого сторони зобов’язалися не втручатися у збройні конфлікти проти один одного протягом 10 років з моменту підписання документа, і „Таємний протокол”, відповідно до якого Німеччина взяла на себе низку односторонніх зобов’язань:

- У разі германо-польського збройного конфлікту німецькі війська не повинні були просуватися далі кордону річок Нарев, Вісла, Сан і вторгатися до Фінляндії, Естонії і Латвії;

- Питання про збереження єдиної Польської держави або її розчленування мало вирішуватися в ході подальшого розвитку політичної ситуації в регіоні;
- Німеччина визнавала зацікавленість СРСР у Бессарабії.

Договір про ненапад був опублікований 24 серпня 1939 р. Верховна Рада СРСР 31 серпня 1939р. без обговорення ратифікувала тільки текст Договору про ненапад [5].

Договір мав „секретний додатковий протокол” про розмежування „сфер впливу” у Східній та Південно-Східній Європі. Передбачалося, що в разі війни Німеччини з Польщею німецькі війська можуть просунутися до так званої „лінії Керзона”, інша частина Польщі, а також Фінляндія, Естонія, Латвія і Бессарабія визнавалися „сферою впливу” СРСР. Доля Польщі буде вирішена „в порядку дружньої обопільної згоди”. На другий день після ратифікації договору 1 вересня 1939 р. Німеччина напала на Польщу. СРСР повинен був відповідно до домовленостей також ввести свої війська до Польщі, проте Молотов домовився про невеличку відстрочку, заявивши послу Німеччини в СРСР В.Шуленбургу, що внаслідок того, що Польща розвалюється на шматки, Радянський Союз повинен прийти на допомогу українцям і білорусам, яким „загрожує” Німеччина, що дозволяло Радянському Союзу не виглядати агресором [6].

Звістка про укладення радянсько-німецького договору про ненапад стало цілковитою несподіванкою не тільки для світової, а й для радянської громадськості. Після підписання цього договору Лондон і Париж повністю втратили інтерес до СРСР і почали шукати способи отримання від Німеччини зобов'язань на майбутнє, більш міцних, ніж ті, які вона дала під час Мюнхенського наради.

Документи свідчать про те, що на другий день після підписання договору про ненапад з Німеччиною, Сталін, перебуваючи в крайній невпевненості щодо порядності Гітлера, намагався схилити Англію і Францію до продовження військових московських переговорів. Але ніякого відгуку на ці пропозиції не було.

Існують різні точки зору на питання про необхідність підписання договору про ненапад з Німеччиною.

Радянські, українські, російські, польські, британські, західнонімецькі та інші історики-дослідники цього періоду - визнають, що 19 - 20 серпня 1939 р., у момент згоди Сталіна на приїзд Ріббентропа в Москву для остаточного виокремлення намірів Німеччини, Радянському Союзу не було залишено вибору. Поодинці СРСР запобігти війні не міг. Союзників в особі Англії і Франції йому знайти не вдалося. Залишалося думати про те, як не потрапити у вир війни, до якої в 1939 р. СРСР був готовий ще менше, ніж у 1941 р.

Щоправда, є й інша точка зору на цей рахунок. Деякі історики вважають, що Німеччина в 1939 р. також не була готова до війни з СРСР. Можливо, це так, але разом з тим не можна було не рахуватися з дуже очевидною ймовірністю угод Берліна з іншими західними державами проти Радянського Союзу.

Оцінюючи договір про ненапад з позицій сьогодення можна відзначити, що для СРСР він мав як позитивні, так і негативні наслідки.

Позитивні:

- Радянський Союз уникнув війни на два фронти, оскільки договір зробив тріщину в японо-німецьких відносинах, деформував умови антикомінтернівського пакту на користь СРСР;

- Кордон, з якого Радянський Союз міг вести початкову оборону, був відсунутий на кілька сот кілометрів від Ленінграда, Мінська та інших центрів;

- Договір сприяв поглибленню розколу західного світу на два ворогуючі табори, зірвав плани західних держав направити агресію на схід, перешкодив їх об'єднанню проти СРСР. Західні держави стали змушені рахуватися з Радянським Союзом як з військовою та політичною державою, яка має право визначати свої інтереси на політичній карті світу.

Негативні:

- Договір підірвав моральний настрій радянського народу, боєздатність армії, приспав пильність військового і політичного керівництва СРСР,

дезорієнтував демократичні, миролюбні сили, і, тому, став однією з причин невдач радянської сторони у початковий період Великої Вітчизняної війни;

- Збільшилися звинувачення на адресу Радянського Союзу з боку західних держав у підтримці агресора і розв'язуванні війни;
- Був підірваний міжнародний авторитет СРСР як послідовного і основного борця проти нацизму [7].

Оцінюючи пакт, Л.Троцький, який стояв біля витоків німецько-радянського співробітництва в 20-ті роки, писав: „Для нападу на Польщу і для Війни проти Англії та Франції Гітлеру необхідний був доброзичливий „нейтралітет” СРСР... плюс радянська сировина. Політичний і торговий договір забезпечує Гітлеру і те, і інше”. Після підписання пакту про ненапад стримуючі фактори, які стояли на шляху гітлерівської агресії, були усунені [8].

Зростання військової загрози поставило СРСР перед необхідністю прискорення економічного розвитку, всебічного нарощування військово-промислового потенціалу. З 1939 р. по червень 1941 р. частка військових витрат у бюджеті країни збільшилася з 26% до 43%. Випуск військової продукції в цей час більш ніж в 3 рази випереджав загальні темпи промислового зростання. На сході країни будувалися оборонні заводи, підприємства-дублери. До літа 1941 р. там вже знаходилося майже 1/5 всіх військових заводів. Освоювалося виробництво нових видів військової техніки, деякі зразки якої (танки Т-34, реактивні міномети БМ-13, штурмовики ІЛ-2) перевершували всі зарубіжні аналоги. 1 вересня 1939 був прийнятий закон про загальний військовий обов'язок. Чисельність збройних сил з серпня 1939 по червень 1941 р. зросла з 2 до 5,4 млн. чоловік. У 1939 р. була розширена мережа військово-навчальних закладів, відкрито понад 40 нових сухопутних і авіаційних училищ. До початку війни офіцерські кадри для армії і флоту готувалися в 19 академіях, на 10 військових факультетах при цивільних вузах, у 7 вищих військово-морських училищах, 203 військових училищах. У першій половині 1941 р. у війська було направлено з училищ та академій близько 79 тис. осіб [9].

Однак величезні зусилля, що вживали для форсованого нарощування військово-промислового потенціалу, багато в чому зводилися нанівець фізичним і моральним терором, що встановився в країні в 30-і роки. У результаті СРСР запізнився з переведенням економіки на воєнні рейки та реорганізацією армії, крім того, сама ця робота супроводжувалася найбільшими помилками та прорахунками. Затягувалося виробництво нових зразків військової техніки. Величезна кількість конструкторів та інженерів були заарештовані, деякі з них працювали в подальшому в спеціальних конструкторських бюро, на яких працювали ув'язненні. Через репресій лихоманило цілі галузі оборонної промисловості.

Витоки трагічних прорахунків радянського керівництва в 1939-1941 рр. корінилися в самій тоталітарній системі, що існувала в країні. Будучи гранично централізованою, вона не допускала демократичного механізму формування рішень, обговорення, альтернативних варіантів (у разі небажання харизматичного вождя) і вже тим більше можливості виправлення його ідей. Ця система не дозволила ефективно вирішити накопичені проблеми військово-економічним потенціалу і стала причиною нових трагічних помилок вже у воєнні роки.

Джерела та література

1. Wollstein G. Vom Weimarer Revisionismus zu Hitler. Das Deutsche Reich und die Grossmächte in der Anfangsphase der nationalsozialistischen Herrschaft in Deutschland. - Bonn, 1973. - S. 113.
2. Детальніше дивись: Семиряга М. И. Тайны сталинской дипломатии 1939—1941. - М., 1992.
3. Мельтюхов М.И. Упущенный шанс Сталина. Советский Союз и борьба за Европу: 1939-1941. - М., 2000. - С. 208.
4. Трубайчук А.Ф. Червона армія і рейхсвер у 20-ті роки // Український історичний журнал, - 1993, №1. - С 48.
5. Фляйшхауэр И. Пакт Молотова — Риббентропа: Германская версия // Международная жизнь. 1991, № 7. - С. 31.

6. Семиряга М. И. Советско-германские договоренности в 1939 — июне 1941 г.: взгляд историка // Советское государство и право. 1989, № 9. - С. 93.
7. Дюков А. Р. Пакт Молотова-Риббентропа в вопросах и ответах. - М., 2009.
8. Трубайчук А.Ф. 1939 год к истории советско-германского сговора. - К., 1994. - С.121.
9. Хохлов Е. Военная экономика СССР накануне и в годы Второй мировой войны. - М., 2005. - С.186.

Тарас КОВАЛЕВИЧ

ОСОБЛИВОСТІ ВИСВІТЛЕННЯ РАДЯНСЬКИМИ ДОКУМЕНТАЛЬНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ СПРОТИВУ УКРАЇНСЬКОЇ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ СТАЛІНСЬКОМУ РЕЖИМОВІ У 1944- 1949 РОКАХ

У статті розглядаються деякі важливі деталі і моменти зображення боротьби Радянського Союзу з УПА і націоналістичним підпіллям різнманітними типами документів влади. Робиться наголос на чималій неоднозначності і суперечливості подання матеріалу, що на прикладі цих документів є досить помітним.

Ключові слова: *український національно-визвольний рух, УПА, ОУН, Червона армія, НКВС, НКДБ, СМЕРШ, радянські документи.*

This article discusses some important details and moments of struggle image of the Soviet Union and the UPA nationalist underground various types of instruments of power. Emphasizes the considerable ambiguity and inconsistency of reporting, that the example of these documents are quite noticeable.

Keywords: *Ukrainian national liberation movement, UPA, UNO, Red Army, NKVD, NKVD, SMERSH, the Soviet documents*

Незважаючи на всю їх неоднозначність та безумовну політичну заангажованість, джерела, що продукувалися радянською стороною цього протистояння, є вагомою частиною всього пласту матеріалів про український національно-визвольний рух післявоєнного часу. Та навіть і серед цих різновидів історичних джерел деякі з них (партійні постанови, звіти, чи

стенограми) не вирізняються особливою виваженістю чи об'єктивністю навіть на фоні інших радянських документів, наприклад військ держбезпеки, чи видань з історії їх діяльності, а також листів радянських військовослужбовців до керівництва, чи додому. Тим не менше, зіткнувшись з таким явищем, як потужний повстансько-підпільний рух, автори всіх типів цих документів не могли не відштовхуватись від реальних фактів і потреб боротьби з цим рухом. Тому, при всьому їх очевидному бажанні надати діяльності своїх противників негативного забарвлення, певна об'єктивність там, як не дивно, все ж залишається. Це не в останню чергу пояснюється тим, що на відміну від пізнішої радянської пропаганди, документи, як правило, мали на собі гриф секретності, тож були доступними лише невеликій кількості партійних та військових функціонерів.

Першим та головним завданням радянської влади при її поверненні на територію Західної України у 1944 році була організація діяльності власних органів управління та адміністрації. І вона одразу ж зіткнулася тут із величезними труднощами. Тривожні повідомлення про хиткість її становища зустрічаються в офіційних матеріалах доволі часто – і далеко не лише у перші півроку чи рік після відновлення комуністичного ладу. Парадоксально, та коли тут було розгромлено здавалося б основного і єдиного противника – німецькі війська – радянська влада, що завжди наголошувала на своєму «визвольному» характері, ще довгий час не почувала себе у безпеці.

Так, в одній із постанов ЦК КП(б)У зазначалося, що в Путильському районі Чернівецької області з 13 сільських рад лише три мають голів, а у решті їх просто немає. Районні ж керівники, йдеться далі, у ці села навіть не навідуються. Як наслідок: «За 5 місяців после освобождения района от немецких оккупантов, в этих селах не было прочитано ни одного доклада, ни одной лекции, не доставлялись газеты» [1]. Такий же стан справ залишався і на початку 1946 року [2]. «В большинстве сел – наголошувалося ще в одній постанові – очень плохо организована самоохрана, а начальники РО НКВД либо совсем не доверяют оружие местным людям, так как не знают их, либо дают оружие без разбора кому угодно, в результате оно теряется, а иногда и

попадає в руки бандитов» [3]. Для деякого контрасту можна навести ще пізніші дані. Проте якихось більш оптимістичних оцінок ситуації у регіоні не міститься й там. У стенограмі Львівської обласної наради начальників райвідділів МДБ і МВС, а також прикордонних загонів та внутрішніх військ МВС від 16 квітня 1947 записано практично те ж саме – партійні чи комсомольські функціонери у ряді сіл бувають дуже рідко. Як коротко зазначив з цього приводу перший секретар Львівського обласного комітету КП(б)У Іван Грушецький: «По существу нашего влияния там нет» [4].

Факт виступу західноукраїнського населення проти радянської влади тією ж владою прямо чи опосередковано підтверджувався в численних документах, листах, чи спогадах учасників протиборства з радянського боку.

Так, заступник начальника окружної школи сержантського складу прикордонних військ НКВС Українського округу з політичної частини майор Бітюков у листі до головної на той час людини в УРСР Микити Хрущова прагматично вказував: «...и теперь лишь нужно создать абсолютно для них невыносимые условия и в частности оторвать от них базу (население)...» [5]. Практично ідентичні описи ситуації наявні й у численних листах військовослужбовців радянських військ держбезпеки, що відправлялися додому, у рідні місця. Важливим є те, що вони містяться у спецповідомленні військової цензури НКДБ 4-го Українського фронту начальнику управління контррозвідки «СМЕРШ» генерал-лейтенанту Ковальчуку. Адже факт зацікавлення військовою цензурою змістом спостережень власних солдат може свідчити принаймні про присутність об'єктивності у їхньому змісті. У цьому можна переконатись, глянувши безпосередньо на листи, в яких відбито практично одні і ті ж емоції та переживання різних людей:

«..Нахожусь недалеко от Львова. Скорее бы выбраться на свою территорию. Здесь жить очень опасно, много бендеровцев, от которых погибло много моих товарищей. 24 июня убили 14 человек.. (04.7. 1945; Отправитель: ПП-73595 Мальков; Получатель: Владимировская обл., с. Шульчино, Малькова).

..Я нахожусь в 24 килом. от Станислава. Население здесь украинцы. Они в десять раз хуже, чем поляки. Здесь много банд, которые нападают на красноармейцев и советских работников. В глухих местах по одному, по два лучше не появляться – убьют днём. Они имеют поддержку со стороны населения и потому с ними трудно бороться. Есть такие примеры – работает в степи человек, мимо проходят солдаты, тогда он берет автомат и стреляет в спину. Так что здесь страшнее, чем на фронте.. (13.7. 1945; Отправитель: ПП-19791-Н Деревников; Получатель: Сталинская обл., станция Рая, с. Петропавл. Назаренко Н.).

..Закончил войну и попал на новую войну, войну из-за угла на одного человека. Если бы вы знали, как тяжело и противно смотреть на эту обтрепанную, оборванную шайку полоумных людей, которые ещё хотят установить «самостоятельную Украину».. если в Чехословакии и Польше я мог спокойно ходить без автомата, то здесь этого делать нельзя. Наши украинцы даже не хотят здороваться. Я думаю, что нам дадут право разделаться с ними, как с немцами.. (Отправитель: ПП-66884 Горашко; Получатель: Ворошиловградская обл., Свердловский р-н, шахта №5, Горашко).

..В Станиславской обл., особенно в районе нашего месторасположения, много банд бендеровцев, которые борются за самостоятельную Украину. Они собираются большими группами – по 300, 400 человек и нападают на воинские части и отдельных бойцов. Сегодня эти паразиты убили прямо днём двух бойцов из-за кустов. Вооружены они крепко, вплоть до пушек. Имеют свои органы власти, свою разведку и печать.. (15.7. 1945; Отправитель: ПП-19791-Д Чернов; Получатель: ТССР, Верхне-Услонский р-н, село Каинки, Петрова Т.).

..Мы остановились в Станиславской обл. специально установить советскую власть. Здесь до сих пор нет никакой власти. Здесь очень много бандитов, так называемых – бендеровцев. Они всякими путями не дают здесь создать советскую власть. Представителей местной власти часто убивают и вешают. Много погибло местной власти и войск НКВД. Население играет большую роль, скрывает бендеровцев, ведёт для них разведку. Вот почему с

ними трудно борються.. (16.7. 1945; Отправитель: ПП-19791-В Бондаренко; Получатель: г. Ворошиловград, Полтавский пер., №6, Любченко).

..Ваня, мы одну кончили теперь начали другую, более сложную, по уничтожению внутреннего врага. Эти банды называются «бендеровцами». Вот заедешь в село днем – ничего нет. А как настанет вечер, лучше не заходи в село, всё равно убьют. Если отстал на сто метров от товарищей – прощайся с жизнью.. Мы в данное время занимаемся ловлей этих кукушек. Но разве их выловишь, когда они поголовно таким духом напитаны? [...] (19.7. 1945; Отправитель: ПП-19791-А Ермилов; Получатель: ПП-43978-В Барыгин)» [6].

Ці кілька уривків привідкривають нам як мінімум рівень розуміння радянськими військовослужбовцями ситуації, в яку вони потрапили – і чим вона може для них обернутись. Як бачимо, усвідомлення це було доволі чітким та однозначним. Територія західних областей УРСР позначається взагалі, як «чужа», де на кожному метрі землі можна зустріти смерть. Звідси й логічне бажання або звідтіля вирватись, або знищити цього напіввидимого противника рішучими методами. Викликає, швидше за все, дійсно щирий подив і навіть обурення у солдат ставлення до них місцевих українців. Схоже, це перший момент їх служби, коли вони відкрито не визнаються визволителями. Тому не робиться навіть спроби порівняти місцеве населення із польським, чи чехословацьким, а відразу – тільки різке протиставлення. Бійцями НКВС, як не дивно, визнавалася кінцева мета «бендеровцев» – утворення незалежної Української держави. З двох згадок, наведених тут, одна цей факт описує з помітним презирством, інша – цілком нейтрально. Буквально з листів цих же двох людей спостерігаємо, як може конструюватися джерельний матеріал відповідно до сприйняття побаченого і ставлення до цього з боку автора. Звичайно, що різниця між обірваними зграями та групами по кількасот озброєних гарматами повстанців з власною розвідкою та друком очевидна. Та якщо першу з цих тез вільно можна було прослідкувати у будь-якій пізнішій пропагандистській праці, то друга далі архівних сховищ вийти, мабуть що, не

могла. Важко навіть сказати, чи згаданий відділ цензури міг після перевірки пропустити ці всі листи до адресатів.

Дещо вирізняється на цьому фоні ілюстрація українського національно-визвольного руху у цілому спектрі матеріалів із допитів окремих червоноармійців, чи працівників НКВС і НКДБ, котрі своїми зізнаннями викликали чималий інтерес з боку слідчих органів. Скажімо, про широку антинімецьку діяльність УПА найвище радянське керівництво було поінформоване не одним донесенням з театру бойових дій. Наведемо один з таких прикладів. В повідомленні на адресу М. Хрущова від заступника начальника того ж СМЕРШу 1-го Українського фронту генерал-майора Беянова докладно розповідається про колишнього бійця Червоної армії Конотопа М. Д., котрий у лютому 1942 року потрапив до німецького полону і знаходився у таборі для військовополонених. Ось як він описує обставини свого потрапляння до рядів УПА: «Я содержался в лагерях в г. Дубно, где было около 8 тыс. военнопленных. 3 октября 1943 года отрядами «УПА» был произведен налет на наш лагерь. Чтобы воспрепятствовать освобождению военнопленных, немецкая охрана лагеря из пулемета расстреляла более 2 тыс. человек, остальных, свыше 5 тыс. военнопленных, отряды «УПА» увели с собой. Разбили на группы по 100-150 человек и увели в разных направлениях по бандеровским отрядам» [7].

Водночас викликали велике занепокоєння у вищих партійних органів республіки факти пасивності, а більше того – навіть і допомоги повстанцям, наданої деким з особового складу внутрішніх військ (ВВ) НКВС. До прикладу, рядовий 3-го батальйону 154 полку 32-ї дивізії ВВ НКВС з охорони залізничних споруд Доценко І. Г. (росіянин) відзначився тим, що неодноразово заявляв про бажання перейти на бік УПА, а також схиляв до цього своїх колег по службі: «Давайте, хлопцы, убежим отсюда к бандеровцам. А то здесь пропадешь с голоду. В бандерах обувают, одевают и жить можно, а здесь одевают плохо и голодом морят. Все равно здесь с голоду пропадешь, а туда уйдем, там будем жить и кушать вдоволь» [8]. За такі висловлювання солдата було засуджено до

10 років таборів. Інший випадок стосується начальника гарнізону залізничного мосту, сержанта того ж 154-го полку Коротких В. І. (росіянин, член комсомолу). Він разом із сержантом сусіднього гарнізону Сьоміним І. Д. переховував бійців УПА від репресій та видавав їм довідки, що вони є солдатами їхніх із Сьоміним гарнізонів. Не обмежившись цим, сержант Коротких навіть передав упівцям із озброєння гарнізону ручний кулемет, гвинтівку, гранати та набої. Також особисто виїжджав та звільнив із ув'язнення із Тисменицького райвідділу НКВС 20-х повстанців [9]. Нерідко червоноармійці із розумінням ставилися і до стратегічної мети українського визвольного руху, в першу чергу через своє негативне ставлення до існування колгоспного ладу. Так, ще під час вступу радянських військ до Західної України у 1944 році рядові 43-го стрілецького полку 106-ї стрілецької дивізії Гармаш С. І. (з Вінниці) та Антонюк Г. І. (з Кам'янця-Подільського) зауважували, що: «радянська влада зробила голодними Україну і Росію, тож бандерівці доб'ються свого» [10].

Досить часто описують радянські джерела і особливості ставлення до солдатів та офіцерів Червоної армії з боку УПА. Останні бійцями визвольного руху вважалися за представників окупаційної радянської влади, і їх, як правило, намагалися ліквідувати. Так, тільки на Львівщині протягом двох тижнів (27 липня – 15 серпня 1944 р.) було вбито 11 офіцерів [11]. Стосовно ж простих рядових вояків бачимо геть іншу ситуацію, сповна відображену у документах. У повідомленні про загибель 17 квітня 1944 року на Рівненщині старшого лейтенанта Ісполітова керівництво СМЕРШу стверджує наступне: «Исполитов вместе с рядовым Малых в с. Малая Мощаница разыскивал дезертировавших из части бойцов. На окраине этого села оба они были встречены вооруженной бандой до 30 человек и обезоружены. Бандиты Исполитова расстреляли, а Малых отпустили, предложив ему рассказать красноармейцам, что националисты рядовых не трогают, а уничтожают только офицеров» [12]. Хоча й щодо цього траплялися певні винятки. Їх частково підтверджує витяг з протоколу допиту Ярослава Білинського (командира рейдувочої групи УПА-

Південь), у котрого при затриманні було знайдено документи на ім'я капітана Червоної армії Мухіна. На запитання, звідки вони в Білинського, той зізнався, що свого часу захопив капітана та забрав у нього ці документи, а також зброю. Опісля Мухіна було відпущено без жодної шкоди, незважаючи на його офіцерське звання [13]. Іноді радянські солдати відбувалися переляком і вислуховуванням «виховних бесід» у виконанні українських повстанців. Так, зокрема, сталося 11 червня 1949 року на Станіславщині, коли група упівців зупинила колону вантажних автомашин 38-ї армії, що рухалися під прикриттям солдатів. Зі всіма із затриманих «бандити провели непродолжительную националистическую беседу, вручили солдатам четыре оуновские брошюры, после чего возвратили отобранное у них оружие, за исключением пистолета "ТТ", 75 винтовочных и 8 пистолетных патронов». А після цього за пропозицією самих же повстанців затримані залізли в одну з машин і спокійно поїхали у Станіслав. У решті ж було прострелено бензобаки [14].

Такі приклади досить виваженого, або й гуманного ставлення до радянських бійців не дозволяють стверджувати про якісь виключні «звірства бандерівців», на чому завжди робила наголос радянська пропаганда пізніших років. Навіть коли для підтвердження згадуються відомі випадки загибелі під час сутичок з УПА, наприклад, льотчиків Михайла Лиховида та Якова Топоркова (1944 р.), то багато із подібних фактів звільнень червоноармійців їм серйозно суперечать. Залежало це, швидше за все, від конкретних обставин – адже до встановлення радянських органів влади армія фактично залишалася єдиним її представником на певний період і часто свідомо використовувалась командуванням у протиповстанських операціях. Тож мали місце як напади УПА на армійські частини чи окремих бійців, так і спроби порозуміння з особовим складом.

Центральний комітет партії у свою чергу рішуче і однозначно засуджує хибні уявлення підлеглих про те, що «банди» не несуть загрози, оскільки вже майже розгромлені, а керівного центру нібито не мають взагалі (4 жовтня 1946 р.) [15]. Більше того, той же орган влади інструктує інші органи – держбезпеки

– про величезну серйозність структури підпілля, наголошує на потребі ліквідації не лише діючих проводів ОУН, але й запасних, що повністю замінюють собою знищені – навіть по кілька разів заново [16]. При цьому всьому і далі фактично незмінними залишаються штампи, які й на фоні самого духу розповіді документа виглядають ніби відчужено. Представники повстанського руху або, за офіційною термінологією, «бандити» «...за последнее время усилили свою работу по засылке агентов со шпионско-диверсионной целью в города и районные центры, на предприятия, транспорт и учреждения» [17], знищуючи всіх, кого вважали агентурою НКВС. А «большой опыт подпольной и диверсионной работы» [18] ну аж ніяк не може вважатися чиеюсь іншою ознакою, а лише – військової чи воєнізованої структури. Тим більше, що подекуди радянські функціонери підтверджували це прямим текстом, у даному випадку – секретар Городоцького РК КП(б)У: «Вчора нами арестовано в с. Потячичи (с. Путятичі Городоцького району – прим. авт.) одного бандита в військовій формі» [19]. Ніби навздогін офіційна влада на місцях (генерал Воронов) дає чергову спробу пояснити, чому війна проти цих «залишків», що носять військову форму, далі не стихає: «Казалось бы сейчас уже меньше бандитов, но сейчас бандиты квалифицированные и с ними вести борьбу так, как мы вели в прошлом году – нельзя» [20]. Такі чи подібні виправдання завжди наштовхувались на жорстку критику керівництва такого штабу: «Что вы хотите расписаться в вашем бессилии, вашей неспособности. Скажите об этом прямо. Что бандиты сильнее вас» [21]. А наступні дві цитати здається що остаточно можуть добити радянські ж тези про «бандитизм» підпілля. Першу висловив секретар Краснянського РК КП(б)У товариш Земляний: «Своеобразие современного оуновского бандитизма заключается в том...что он тесно переплетается с уголовным бандитизмом, причем весь этот мотлох возглавляется легально действующими кулацкими националистическими элементами, живущими в селах района» [22]. Другу – котрийсь з його колег: «Мы имеем село Жуковка, которое было самым кулацким селом, пораженным бандитизмом,

на сегодняшний день это село стало неприступным для бандитов, не только для бандитов, но и для уголовного элемента» (!) [23].

Особливу увагу звертає на себе опис стратегії і тактики УПА на час виборів до Верховної ради СРСР та передвиборчого періоду. У згаданому вище листі до Микити Хрущова майор Бітюков занепокоєно повідомляє: «В селах наши лозунги бандитами стерты и понаписаны бандеровские, мало того в школах внутри и на стенах в селах Родохонцы, Гусаков, Мыслятичи и других написаны антисоветские лозунги направленные против партии, правительства, против т. Сталина и в целом против выборов, а в с. Мыслятичи даже в кабинете председателя сельского совета» [24]. А завдання УПА, що підтверджується в наступному звідомленні партійних органів, полягало не лише у банальному зриві голосування, але й у тому, щоб у найближчі до виборів дні розвісити листівки, у яких висунуті їхні кандидати – для того щоб населення радянських кандидатів викреслювало, а голосувало, як тут вказано, «за своїх» [25]. І такі випадки були зовсім не поодинокими – нагадує навіть факти того, як національні партизани Литви у ті ж роки збирали підписи за вихід цієї республіки зі складу Радянського Союзу (у повній відповідності до конституції останнього).

Стосовно інших аспектів цього жорстокого протиборства в Західній Україні, то в радянських документах можна знайти і численні згадки про порушення радянськими військами закону, і про тактику, яку використовують загони націоналістів, і яку відповідно треба використовувати проти них, і про саму чисельність противника (яку, щоправда, точно встановити ніяк не вдається попри масу цифр, що значно різняться між собою). До прикладу, у 1944-1945 роках практично одразу було підраховано, що за цей період відбулося 8696 боїв з УПА, у яких загинуло 19,8 тис. повстанців, а 17962 потрапило в полон. З радянського ж боку втрати оцінюються у 22 тис. убитих та поранених. Тим часом статистика вже пізніших років вказує аж на 130 тис. убитих і затриманих учасників спротиву [26].

Робляться спроби глянути на цю всю вельми проблемну для влади ситуацію і з більш загальних позицій – чому західні області взагалі так довго не

стають ідентичними з рештою: «Обкомы и райкомы КП/б/У, облисполкомы и райисполкомы по-прежнему забывают главную особенность западных областей, заключающуюся в том, что население этих областей не прошло тех этапов классовой борьбы, которые прошли трудящиеся Украины. Рабочие, трудящееся крестьянство и интеллигенция западных областей УССР не прошли той суровой школы классовой борьбы и политического воспитания, которую прошли рабочий класс и трудящееся крестьянство УССР в борьбе против капиталистов, помещиков и кулаков в годы Октябрьской революции и гражданской войны, в годы сталинских пятилеток, в период индустриализации и коллективизации сельского хозяйства. Западные области УССР были освобождены нашей славной Советской Армией и население этих областей получило все блага и права советских граждан без особого участия в борьбе за их завоевание» [27]. А деякі обласні керівники партії, як, до прикладу, згаданий Іван Грушецький, розуміли це більш прямо і безпосередньо: «Вчера мы с т. Журбой были в совхозе. Идут два восточника украинца, встречают нас «Слава Иисусу». Уверяю вас они не религиозны, но под впечатлением обстановки здесь они попали под влияние кулаков. Кулак стремится вербовать из них агентуру для посылки в восточные области. . . » [28].

А кількома сторінками вище в архівній справі наведено чіткі слова тієї ж людини: «Пора кончат с разнообразностью между восточными и западными областями» [29].

Як неважко помітити, різні типи подібних документальних свідчень можуть сильно відрізнятись навіть один від одного, хоча походять з одного – радянського – табору протистояння у Західній Україні. Повідомлення, що у них містяться, часто несуть у собі геть різне смислове навантаження та емоційний заряд. З огляду на це, їхня сама по собі значна джерельна вартість для відновлення картини минулого, збільшується в рази. Хоча видобувати з них цінну інформацію, чи узагальнення без критичного аналізу і такого роду протиставлення всіх суперечностей мабуть що неможливо. А вже кожен із такої інформації може робити свої власні висновки, чи формувати уявлення про цю складну і водночас цікаву сторінку новітньої української історії.

Джерела та література

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО).

- Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 56. – Арк. 122.
2. Там само. – Спр. 56. – Арк. 147.
 3. Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. 3. – Оп. 2. – Спр. 90. – Арк. 28.
 4. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 60. – Арк. 20 (зв).
 5. Подобєд П. Полювання на «кукушек»//Український тиждень. – 2011. – № 36 (201). – С. 49.
 6. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 930. – Арк. 173-174.
 7. Там само. – Спр. 2415. – Арк. 14-23.
 8. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 2415. – Арк. 14-23.
 9. Гриневич В. Сталінська імперія в боротьбі з українським визвольним рухом//«Особые папки» Сталіна і Молотова про національно визвольну боротьбу в Західній Україні у 1944-1948 рр. – Львів: «Піраміда», – 2010. – С. 31.
 10. Там само. – С. 13.
 11. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 928. – Арк. 35-43.
 12. Літопис УПА. Нова серія. – Т.9. – Київ – Торонто, 2007. – С.206-207.
 13. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 5681. – Арк. 146-155.
 14. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 60. – Арк. 165.
 15. Там само. – Спр. 60. – Арк. 185-186.
 16. Там само. – Спр. 60. – Арк. 176-177.
 17. Там само. – Спр. 58. – Арк. 77.
 18. ДАЛО. – Ф. 3. – Оп. 2. – Спр. 90. – Арк. 10.
 19. Там само. – Арк. 59.
 20. Там само. – Арк. 7.
 21. Там само. – Арк. 49.
 22. Там само. – Арк. 6.
 23. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 60. – Арк. 22.
 24. Там само. – Спр. 60. – Арк. 78.
 25. Веденеев Д. В. – Одиссея Василя Кука. Военно-политический портрет последнего командующего УПА. – Киев: К. И. С., 2007. – С. 98.
 26. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 63. – Арк. 5-6.
 27. ДАЛО. – Ф. 3. – Оп. 2. – Спр. 90. – Арк. 85.
 28. Там само. – Арк. 71.

ІЄРАРХІЯ СИСТЕМИ ІНОЗЕМНОЇ РОБОЧОЇ СИЛИ ТРЕТЬОГО РЕЙХУ ЯК ФЕНОМЕН НАЦІОНАЛ-СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ІДЕОЛОГІЇ: СПРОБА ДЕКОНСТРУКЦІЇ І ВИЯВЛЕННЯ ОБ'ЄКТИВНИХ СТРУКТУРУЮЧИХ ЧИННИКІВ

Націонал-соціалістична ієрархія іноземної робочої сили Третього рейху розглядається як ідеологічний епіфеномен нацистської расової доктрини, що протягом 1939-1945 рр. відігравав суто інструментальну роль. За допомогою його деконструкції та встановлення прикладних функціональних задач здійснюється спроба визначення об'єктивних структуруючих чинників, що обумовили нерівноправний статус різних категорій іноземної робочої сили.

Ключові слова: примусова праця, Друга світова війна, ідеологія, націонал-соціалізм, расова теорія, остарбайтери.

National Socialist hierarchy of Third Reich's foreign labor system considering like ideological epiphenomenon of Nazi racial doctrine. During 1939-1945 years it performed only instrumental function. By dint of it deconstruction implements the effort of definition of the objective structuring factors which established unequal status of different category of labors.

Key words: forced labor, World War two II, ideology, National Socialism, racial theory, OST-arbiters.

Іноземні робітники Третього рейху протягом 1939-1945 років становили окрему систему експлуатації примусової праці, яка відрізнялася своєю чисельністю і внутрішнім різноманіттям. Практично всі спроби вивчення цього феномену в західній історіографії зводяться до побудови схем типологізації на основі правового критерію і двох детермінант: панівної ідеології і політичних потреб рейху. Уперше подібний підхід застосував У.Герберт, який, керуючись відмінностями юридичного статусу окремих груп примусових робітників, умовно виділив із їхнього середовища чотири основні категорії: іноземні робітники, військовополонені, в'язні концентраційних таборів і єврейське

населення, яке експлуатовалося за межами рейху [12]. При цьому історик зазначив, що саме іноземні робітники мали найбільш яскраво виражену внутрішню неоднорідність, а умови їх життя та праці визначалися виключно на основі так званої «національної ієрархії» [12,с.95]. Аналогічної думки дотримувався австрійський дослідник П.Ругенталер, який стверджував наявність націонал-соціалістичної ієрархії робочої сили, що ґрунтувалася на расовій теорії і забезпечувала різний правовий і соціальний статус примусових робітників із Західної Європи, дружніх рейху країн, Польщі та Радянського Союзу [9].

Ми в жодному разі не сумніваємося в істинності цієї точки зору, а лише наполягаємо на її когнітивній обмеженості. Ідеологія не є самостійним явищем. Вона завжди слугує інструментом вираження колективних інтересів і є одним із засобів їх реалізації. Таким чином, узявши її як основну детермінанту, дослідник має справу не з причиною досліджуваного явища, а з його наслідком. У принципі, цього достатньо для опису зовнішніх проявів об'єкта і здійснення типологізації, на той час як соціокультурна складова феномена залишається не зрозумілою.

Для того, щоб встановити реальні чинники і фактори, під дією яких відбувалося структурування системи іноземної робочої сили, треба провести деконструкцію офіційних ідеологем, які формально визначали відмінності у статусі різних груп робітників. Це дозволить виявити, наскільки їхні положення відповідали об'єктивній дійсності і які інструментальні функції вони виконували.

Результатом масового використання у фашистській Німеччині іноземної робочої сили стала поява окремої системи експлуатації цивільного населення окупованих і залежних країн. Уже в травні 1939 року в економіці рейху нараховувалося 939 386 іноземців, а станом на 1941 рік їх кількість збільшилася до 2 139 553 [3, с.19]. У подальшому ця цифра щорічно зростала в арифметичній прогресії і наприкінці війни досягла 7 млн. чоловік, серед яких були представники 30 народів Європи. Усі вони становили окрему соціальну

групу, характерними ознаками якої стали багатонаціональність і полікультурність, що обумовило виникнення проблеми юридичної дефініції та класифікації цього тимчасового населення Німеччини. У 1939 - 1942 роках на основі національної приналежності в системі іноземної робочої сили виділялося 13 категорій робітників. Після указу Г. Герінга і Ф. Заукеля від 28 грудня 1942 року їх розділили на чотири групи: іноземні робітники; поляки; остарбайтери; євреї та цигани [6, с.113].

Де-юре статус «іноземних робітників» у Третньому рейху закріплювався за досить різноманітною в етнічному відношенні сукупністю робочої сили, до якої входили представники народів західної, північної, південної та центральної Європи. На думку П.Ругенталера, «расова теорія» створювала у цій спільноті певні ієрархічні категорії. В особливих умовах знаходились так звані «західні робітники». Це насамперед данці, норвежці, французи, бельгійці, голландці, фламандці та інші західноєвропейські національності. Усі вони були легально працевлаштовані, перебували під дією німецького трудового законодавства та положень про охорону праці і у своїх правах прирівнювалися до середньостатистичного німецького робітника, єдина помітна відмінність полягала у менших заробітних платах [9, с.29]. Окрім цього, вихідці з західної та північної Європи мали право на отримання громадянства рейху.

Також у поле дії німецького трудового права потрапляли чехи, словенці, словаки, естонці, латиші, литовці та хорвати. Від західних робітників їх відрізняло тільки те, що для них питання про можливість отримання німецького громадянства завжди залишалось спірним. Схожа ситуація спостерігалася і стосовно представників союзних рейху народів, а саме: болгар, македонців, румун і молдаван.

У кількісному відношенні за межами дії німецького трудового законодавства опинилась переважна більшість іноземців, яка була представлена поляками й остарбайтерами. На відміну від попередньої категорії робочої сили, радянські та польські громадяни вже піддавалися прямій дискримінації і були фактично позбавлені елементарних людських прав. Усе це повною мірою

відображалось на характері праці, заробітних платах і житлово-комунальних умовах, а також на обмеженні їхньої мобільності.

Принципова відмінність статусів польських і радянських громадян полягала у значно більшій соціальній ізоляції останніх. Обидві категорії людей маркувались розпізнавальною символікою – знаками «P» і «OST» та підпадали під заборони на відвідування німецьких громадських місць. Проте абсолютне значення вона мала лише по відношенню до східних робітників, пересування яких обмежувалось лише місцями проживання і роботи. Очевидним є і намір політичної еліти рейху досягти максимально можливої ізоляції остарбайтерів від німецького населення й інших іноземців, що чітко простежується на основі офіційної нормативно-правової бази.

Отже, нацистську систему експлуатації іноземної робочої сили дійсно можна розглянути у вигляді триступеневої піраміди, вершина якої формувалася з уродженців західної, північної і центральної Європи, середня частина - з поляків, а остарбайтери утворювали її найнижчий ярус. На прикладі цієї абстракції видно дві чіткі тенденції. Кількість розподілених матеріальних благ і наявних прав збільшувалась відповідно до руху знизу вгору, а ступінь соціальної ізоляції зростала у зворотному напрямку. Ця закономірність і створює враження неофіційних ієрархічних відносин у системі іноземної робочої сили Третього рейху. Проте чи можна розглядати її як наслідок впливу націонал-соціалістичної расової доктрини?

У випадку стверджувальної відповіді на це питання ми би спостерігали компонування усіх трьох категорій робітників на основі їх антропологічних характеристик і критеріїв, визначених керівництвом НСДАП. Натомість ми бачимо, що стосовно автохтонного населення Європи нацистська расологія керувалась не об'єктивними емпіричними даними, а ідеологічними абстракціями. Антропометричний взірець рейху не відображав морфологічні особливості населення Західної Європи, а лише ідеалізував окремі зовнішні характеристики, яким далеко не завжди відповідали самі німці. По суті, встановлення об'єктивних расових відмінностей серед європейських народів,

що історично належали до однієї мовної сім'ї, було мало ймовірним. Навіть якщо припустити істинність нацистської тези про нерівність і апріорну зверхність «германської раси», то у випадку системи іноземної робочої сили Третього рейху спостерігається ряд протиріч, що не відповідають навіть її внутрішній логіці. Наприклад, такі слов'янські народи як чехи, словаки, словенці та македонці потрапляли до категорії іноземних робітників, поступаючись вихідцям із західної Європи лише певними обмеженнями на надання німецького громадянства. На той час як споріднені з ними і в мовному, і в культурному плані поляки перебували в ієрархії на значно нижчому рівні.

Процес формування категорії оstarбайтерів також суперечив будь-якому расовому чи навіть етнічному критерію. Оскільки німці вважали східними робітниками лише те населення СРСР, що проживало в межах кордонів 1939 року. Таким чином, вихідці з дистрикту Лемберг (Західна Україна) і округу Білосток (Західна Білорусь), представники східнослов'янських народностей, опинилися у принципово кращих умовах, ніж інші радянські громадяни [9, с.37]. Усе це наочно демонструє наявність в основі формування системи іноземної робочої сили не стільки расово-біологічної скільки географічної детермінанти.

Усвідомлюючи всю ірраціональність націонал-соціалістичної ієрархії, основаної на расовому принципі, ми можемо розглядати її лише як ідеологічний епіфеномен. У сучасному суспільствознавстві склалось два основних підходи у розумінні такого складного соціокультурного явища як ідеологія: «теорія інтересів» і «теорія соціальної напруги» [5, с.232]. У першому випадку під нею розуміють сукупність групових інтересів оформлених у світоглядну доктрину, що нав'язуються решті суспільства. У другому випадку ідеологія виступає як інструмент усунення різноманітних протиріч, які дестабілізують соціум. З огляду на виявлені нами тенденції, інтереси політичних і економічних еліт рейху по відношенню до середовища іноземних робітників зводились до досягнення потрібного їм кількісно-якісного розподілу матеріальних благ та ізоляції окремих категорій робочої сили від інших

іноземців і німецького населення. Усе це мало суто практиологічний зміст, який обумовлювався економічними і геополітичними мотивами керівництва НСДАП.

Система іноземної робочої сили рейху з самого початку свого існування мала суперечливий характер. З одного боку вона стала результатом прагнення компенсувати об'єктивну нестачу робочої сили, з іншого - залишалась джерелом надприбутків для самої держави та її економічних еліт. Збагачення забезпечувалось на основі дешевизни праці: економії коштів на заробітних платах, соціальному забезпеченні та утриманні робочої сили.

Сам образ «німецького промислового робітника» вже являвся ідеологемою, оскільки позиціонувався як зразок технічної грамотності, компетентності та виробничої старанності. Західний пролетарій міг розраховувати лише на 60-80% від його продуктивності, тому справедливою вважалась екстраполяція цього принципу на політику нарахування заробітних плат[9, с.28].

У випадку з польськими робітниками й остарбайтерами розбіжність із «німецьким еталоном» могла досягати більше 50%. Безумовно, таке «відставання» потребувало і більш ґрунтовного пояснення, яке й давала расова націонал-соціалістична теорія. Априорна фізична неповноцінність слов'янських народів, що була однією з її центральних ідей, одночасно означала неповноцінність інтелектуальну, неосвіченість і технічну відсталість. Таким чином, з огляду на специфіку сконструйованого символічного простору, місце радянських громадян в ієрархії іноземної робочої сили виглядало цілком логічним.

Фактичне закріплення за східними робітниками статусу людей другого сорту створило основу для санкціонування усіх форм їхньої експлуатації. Протягом 1942-1945 років тільки за рахунок остарбайтерів економіка рейху отримала близько 2207,688 рейхсмарок надприбутку [5,с.216]. Очевидно, що у збереженні існуючої ієрархічної системи у першу чергу були зацікавлені власники монополій. Лише один концерн «Кrupa» щодня отримував 30 - 50

тисяч рейхсмарок тільки за рахунок утримання коштів на харчування радянських громадян [1, с.61].

Таким чином, ми бачимо, що націонал-соціалістична ієрархія лише слугувала засобом вираження і легітимізації колективних інтересів. Вона формально дозволяла виплачувати «нижчим категоріям робітників» мізерні заробітні плати, мінімізувати витрати на їх харчування та утримання, виключати різноманітні пільги і соціальні гарантії. Особливо яскраво ми спостерігаємо дію цього принципу на прикладі оstarбайтерів, харчові норми яких порівнювались до радянських військовополонених, а місячні зарплати після виплати «східного податку» та інших вирахувань, набували символічного значення.

Факт використання багатомільйонної армії іноземних робітників створював суттєвий резонанс у німецькому суспільстві. Подібна практика йшла врозріз як з ліберальною, так і з протестантською етикою, що створювали основні моральні імперативи західного суспільства. Тому під час Першої світової війни використання у німецькому господарстві підневільної праці іноземних підданих спровокувало обурення суспільства і відкриті протести пересічних німців. Чому ми не спостерігаємо аналогічного явища у 1939-1945 роках? Очевидно, що расова націонал-соціалістична доктрина і була тим інструментом, який знімав соціальну напругу, спричинену порушенням апріорних морально-етичних правил. Звужуючи поняття «повноцінна людина», нацистам вдалося закріпити його переважно за германськими народами й окремими вестернізованими спільнотами Європи. Як не абсурдно, але за логікою сконструйованого дискурсу польські робітники й оstarбайтери дійсно опинились за межами дії етичних імперативів епохи модерну. Усе це повною мірою відображала націонал-соціалістична ієрархія іноземної робочої сили, яка, будучи епіфеноменом від офіційної ідеології рейху, мала суто інструментальний характер. З одного боку вона виражала економічний інтерес еліт, вуалювала його справжню природу від мас, з іншого- створювала

консенсус між нормами, що існували на рівні колективної свідомості та суперечили самому факту підневільної майже неоплачуваної праці.

Після пояснення суті механізму розподілу матеріальних благ, проблема поступового збільшення ступеню соціальної ізоляції залишається для нас незрозумілою. На наш погляд, тут ми маємо справу з допоміжною підсистемою, яка одночасно забезпечувала функціонування самої ієрархічної моделі та служила засобом реалізації іншого вектору державної політики.

Консенсус між потребами еліт і суспільною мораллю та етикою досягався за рахунок створення образу поляка або остарбайтера як примітивної істоти, вороже налаштованої по відношенню до всього європейського. Для його підтримки необхідним було максимальне обмеження особистих контактів між нижчими категоріями робітників і німецьким населенням, оскільки кожна особиста зустріч створювала низку протиріч між нав'язаною ідеологією і буденною реальністю.

У випадку з радянськими громадянами, ізолюваність яких була особливо вираженою, спостерігається дія ще одного фактора. Стосовно цього доречно звернутись до авторитетної думки видатного австрійського етолога К.Лоренца, який стверджував, що для будь-якого ідеолога надзвичайно важливим є витримування дистанції між власним населенням і об'єктом ескалації агресії, а їх очна зустріч завжди загрожує успішності усієї кампанії [7, с.301]. У 1941-1943 роках через засоби масової інформації рейху був створений образ радянської людини, як дикого примітивного азіата, що загрожує існуванню всієї Європейської цивілізації. Це була інструментальна необхідність, яка забезпечувала формування у суспільстві настроїв, потрібних для мобілізації населення на боротьбу із зовнішнім ворогом.

Цілком можливо, що чинник, який обумовив соціальну ізоляцію як один із структуруючих механізмів системи іноземної робочої сили значною мірою відображав геополітичні плани нацистів. А.Гітлер, як і інші керівники НСДАП, вважав, що території на Сході мають стати для Німеччини тим самим, чим для Англії ХІХ століття була Індія. Англійська колоніальна модель, яка стала для

нацистів взірцем, потребувала створення дистанції між колонізатором і колонізованим, а також заміни звичної горизонтальної системи етнічної класифікації вертикальною ієрархією народів. Усе це ми достатньо чітко спостерігаємо на прикладі практики використання іноземної робочої сили. Тому систему експлуатації іноземців слід розглядати як інтерлюдію німецького колоніалізму в центральній і східній Європі. Створена модель мала наочно засвідчити апріорну нерівність народів, сформувати дистанцію між німецьким і поневоленим населенням континенту, як основу майбутніх нерівноправних взаємин «господар – слуга». На цьому тлі цілком слушною є думка М.Саркісянца про те, що для А.Гітлера завоювання Сходу було засобом виховання з німців справжньої «раси панів» [10, с.180]. Очевидно, що в цьому процесі система експлуатації іноземців стала основною дидактичною наочністю.

Така метафізика була прямим запозиченням від англійської колоніальної політики, яка використовувалась відносно народів з яскраво вираженими антропологічними відмінностями. Керманічі НСДАП екстраполювали її на європеїдне населення східної і центральної Європи, що у морфологічному сенсі було ідентичним самим німцям. Ось чому образ, створений ідеологічним дискурсом, міг існувати лише в умовах відносної ізоляції німецького суспільства від нижчих категорій робітників.

Ефективність будь-якої ідеологічної концепції полягає у тому, наскільки добре їй вдається урівноважити об'єктивну реальність із сукупністю образів, нав'язаних масам. Націонал-соціалістична ієрархія як ідеологічний епіфеномен расової доктрини зберігала свою валідність протягом 1941-1942 рр. Проте відповідно до збільшення кількості оstarбайтерів збільшувалась і кількість сфер їхнього використання, тому контакти між ними і населенням рейху врешті-решт стали неконтрольованими. Як наслідок, відбулась деградація образу, створеного пропагандою. Цю точку зору підтверджує донесення СД від 15 квітня 1943 року, у якому йшла мова про загальну зміну ставлення

пересічних німців до радянських громадян [11, с.229]. Таким чином, подальше збереження дистанції було безглуздом.

Безумовно, свої корективи у занепад ієрархічних відносин вніс і дефіцит робочих рук, який так і не був вирішений протягом війни. Уже в 1943 році Німеччина поступово втрачає здатність компенсувати цю нестачу за рахунок окупованих радянських територій. Тому нацисти здійснили ряд спроб стимулювати продуктивність уже наявних трудових ресурсів, а це у свою чергу спричинило пом'якшення табірної системи, зняття обмежень на пересування, збільшення заробітків та інших незначних поступок. У результаті, оstarбайтерів у соціальному статусі формально приєднали до польських робітників[8, с.104].

Отже, ієрархічна організація системи експлуатації іноземної робочої сили була ідеологічним епіфеноменом расової доктрини. Її положення суперечили об'єктивній дійсності, але створювали логіку і механізм розподілу матеріальних і соціальних благ, які відповідали інтересам еліт Третього рейху. Інструментальні завдання зводились до санкціонування накопичення капіталу за рахунок економії коштів на утриманні найчисельніших категорій примусових робітників (поляків і оstarбайтерів) і їхньої всебічної експлуатації. Друга задача полягала в усуненні протиріч, що обумовила подібна практика між суспільною етикою та мораллю, тобто досягнення легітимізації соціумом майже безкоштовної праці іноземців. Для збереження функціонування системи нацисти були змушені створювати соціальну ізоляцію, яка набувала особливо радикального вигляду стосовно оstarбайтерів. Побічною дією цієї моделі була неможливість інтенсифікувати продуктивність праці наявної робочої сили, що врешті-решт стало однією з причин її розкладу. З іншого боку вертикальна ієрархічна класифікація народів, як ключова зовнішня характеристика системи іноземної робочої сили, була занадто відірваною від буденної реальності, тому могла функціонувати лише у випадку мінімуму контактів між німцями і дискримінованими категоріями робітників. Зі збільшенням їхньої кількості вона автоматично стала неефективною, що і було причиною поступової руйнації

структурно-системних взаємодій у середовищі іноземних робітників протягом 1943-1945 рр.

Джерела та література

1. Андриянов В. Архипелаг OST / В. Адриянов. – М.: Молодая гвардия, 2005. – 222 с.
2. Белорусские оstarбайтеры. «Угон населения Белоруси на принудительный труд в Германию» К-1. / [составитель Г.Д.Кнатъко]– Минск: НАРБ, 1996 – 303 с.
3. Гальчак С. Д. «Східні робітники» з Поділля у Третьому рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам/С. Д. Гальчак – Вінниця, 2003. – 344 с.
4. Гірц К. Интерпретація культур: вибрані есе/ К.Гірц. – К.: Дух і Літера, 2001. – 542 с.
5. Дубик М. Г. Прибутки одержані іноземним промисловим капіталом від використання примусової праці українців / М. Г. Дубик // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-тут. історії України. – К., 2003. – Вип.7. – С. 215 – 217.
6. Кнадько Г. Д., «Белорусские оstarбайтеры. Историко-аналитические исследования» / В. И. Адамушко, Н. А. Бондаренко, В. Д. Селеменев. – Минск.: НАРБ, 2001. – 336 с.
7. Лоренц К. Агрессия: так называемое «зло». / К.Лоренц – СПб.: Амфора, 2001. – 349 с.
8. Пастушенко Т. В. Оstarбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942-1953). / Т. В. Пастушенко – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – 278 с.
9. Ругенталер П. НС-иерархия иностранной рабочей силы на расовой основе / П. Ругенталер // Принудительный труд белорусского населения в Австрии: документы и материалы. / [Составители Г. Кнатъко, Х. Кнолль, П. Ругенталер, Б. Штельцль-Маркс, А. Вониш] – Грац-Минск: Veröffentlichungen des Ludwig Boltzmann-Instituts für Kriegsfolgen-Forschung, Graz Sonderband 2, 2003. – 2003. – С. 27 – 45.
10. Саркисянц М. Английские корни немецкого фашизма: от британской к австро-баварской расе господ/ М.Саркисянц. – СПб.: Гуманитарное агенство «Академический проект», 2003. – 400 с.
11. Семиряга М. И. Тюремная империя нацизма и её крах / М. И. Семиряга – М.: Издательство юридической литературы, 1991. – 384 с.
12. Herbert U. Hitler's foreign workers: enforced foreign labor in Germany under the Third Reich. – Cambridge: Cambridge university press, 1997. – 449 p.

**СТАВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ДО ПОЛЬСЬКОЇ ЕТНІЧНОЇ
МЕНШИНИ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ
(1939 – 1941 рр.)**

У статті розглядається ставлення радянської влади до польської етнічної меншини на початку Другої світової війни (1939 – 1941 рр.).

Ключові слова: польська етнічна меншина, радянська влада, УРСР.

This paper deals with the attitude of the Soviet authorities to the Polish ethnic minority in the Second World War (1939 - 1941 years).

Key words: Polish minority, the Soviet government, the USSR.

Період Другої світової війни на сьогоднішній день є досить невивченим у вітчизняній історії, з багатьох проблем залишаються «білі плями».

Однією з дуже проблемних тем даного періоду є національна політика радянської держави. Англійський дослідник М. Террі назвав СРСР у сфері національних відносин «імперією позитивної дискримінації» [6, с. 182].

Мета даної статті полягає у тому, щоб на основі аналізу опублікованих документів визначити засади політики радянської влади щодо проведення депортацій, охарактеризувати основні етапи реалізації цієї репресивної політики по відношенню до польського населення в УРСР.

Велике значення для переосмислення суспільно-політичного розвитку України та національної політики більшовиків у радянську добу мають праці вітчизняних істориків С. Кульчицького, В. Даниленка, Б. Чирка, В. Гриневича та інших [6, 15]. Основні проблемно-тематичні пріоритети та певні історіографічні підсумки дослідження історії національних меншин 1920 – 30-х років підбиті у роботах О. Рафальського, Л. Якубової та Г. Васильчука [3].

1938 р. і 1939 р. стали останніми роками існування деяких національних державних структур, які ще залишилися від політики коренізації. У 1938 році були ліквідовані національні структури навчально-виховних закладів усіх національних меншин. До даного періоду викладання у школах в Україні велося 21 мовою. Більшість національних меншин мали свої школи, а деякі з них – євреї, поляки, німці, болгари – мали більш-менш цілісну систему одержання різноманітної освіти рідною мовою, починаючи від дитячих садків, загальноосвітніх шкіл, спеціальних технічних шкіл, вищих навчальних закладів різного профілю, аж до аспірантури.

5 березня 1939 року вийшла постанова ЦК КП(б)У «Про ліквідацію і реорганізацію штучно створених національних районів і сільрад» [11, с. 233].

Серед більш прагматичних причин ліквідації формальних наслідків політики коренізації можна визначати і таку: безперервна низка дивовижних по своїй чисельності та жорстокості репресій фізично усунула в національних республіках усіх, хто більш-менш міг заважати виконанню планів комуністичної партії. Національні державні системи стали своєрідними осередками, які виявляли і залучали людей, які надто буквально розуміли політику коренізації, тому могли стати ворогами радянської влади. Репресії 30-х років періодично «чистили» системи від таких людей.

Радянська влада почала одразу з арештів, як тільки війська входили в населені пункти, «очищати міста і села від ворожих елементів». Першими під молот репресій потрапило польське населення. Страти і депортації торкнулися різних прошарків польського населення. Ламання суспільно-політичного життя регіону відбувалося дуже стрімко: заборона всіх політичних партій і громадських організацій, різних культурологічних об'єднань, навчальних закладів. На нові території як калька накладалася відпрацьована в радянській Україні соціальна модель. За два роки практично всі соціальні прошарки і всі етнічні групи, так або інакше, піддалися репресивним діям.

У книзі американського професора Я. Гросса на підставі меморандуму Міністерства закордонних справ уряду Польщі в Лондоні стверджується, що за період 1939 – 1941 рр. в СРСР було депортовано 1250 тис. поляків [2, с. 22].

Загалом, за підрахунками О. Я. Калакури – автора ґрунтовної монографії «Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.», – з вересня 1939 р. до середини червня 1941 р. із західноукраїнських областей було виселено, переселено, депортовано і примусово направлено на роботи у східні області УРСР, зокрема в Донбас, на Урал, до Сибіру і в Казахстан та інші регіони СРСР 1173 тис. осіб, у тому числі близько 500 тис. поляків [9, с. 301].

Після юридичного включення в листопаді 1939 року Західної України до складу СРСР істотно змінився статус населення краю, оскільки на нього поширювалося радянське громадянство [5, с. 431]. Однак, якщо українці Галичини, Волині, а згодом і Буковини та Бессарабії, формально об'єднавшись зі своїми одноплемінниками в радянській Україні, позбулися статусу національної меншини і стали складовою титульної нації республіки, то польське населення цих земель, навпаки, з титульної, державоутворюючої нації Речі Посполитої перетворювалося на національну меншину УРСР.

За цими зовнішніми зрушеннями стояли значно глибші зміни, пов'язані з насадженням тоталітарного режиму та насильницькою радянізацією краю, з масовими репресіями та депортаціями, які торкнулися долі поляків. Зазначена проблема залишається актуальною та найменш дослідженою як в українській, так і в польській історіографії, багато її аспектів замовчувалися або оцінювалися упереджено.

Ставлення радянської влади до польського населення в Західній Україні після її захоплення СРСР у вересні 1939 р. визначалося насамперед імперською політикою Кремля. Він планував використати військові успіхи Червоної армії в умовах війни, яку розпочала нацистська Німеччина, для зміни співвідношення сил у Європі. Водночас Радянський Союз передбачав вжити заходів, спрямованих на створення залежних від нього режимів в державах Центрально-Східної Європи. Зокрема Польща мала постати як країна, залежна від Москви,

без територій на схід від Бугу і Сяну. Вони мали бути остаточно приєднані до СРСР під гаслом повернення етнічних земель Української радянської соціалістичної республіки.

Оскільки за більшовицькою ідеологією «ксьондзи, попи, рабини» були «вірними наймитами ворожих елементів», яким «допомагали проводити антинародну діяльність», то найбільш впливові священики РКЦ, а також керівники та активні члени релігійних культурно-просвітницьких товариств потрапили в першу хвилю арештів і депортацій, що розпочалася наприкінці 1939 р. Хоча цей напрям державної політики не характеризував лише ставлення до римо-католиків, і репресивно-політична складова була не єдиним чинником руйнування релігійної культури українців. Ця мета досягалася перш за все репресіями.

У досліджуваній період серед біженців було немало поляків, зокрема комуністів і лівих соціалістів, у тому числі Болеслав Берут, Владислав Гомулка, Едвард Охаб, десятки колишніх політв'язнів і сотні політемігрантів. За даними Наркомату внутрішніх справ СРСР, до кінця 1939 року в Україну офіційно прибуло 32,7 тис. біженців і 15 тис. безробітних. Частково працевлаштували понад 10 тис. біженців на будівництві, але кількість безробітних сягнула 50 тисяч. З кінця жовтня 1939 року органи НКВС почали відправку біженців і безробітних (поляків і українців) на спорудження підприємств чорної металургії Донбасу та для роботи на них. Серед направлених у Донбас було 2780 інженерів, техніків, майстрів [13], а всього до квітня було відправлено 17 тис. осіб. Раднарком і ЦК КП(б)У ухвалили наприкінці грудня 1939 р. спеціальну постанову «Про матеріально-побутові умови біженців з території колишньої Польщі», що передбачала низку заходів по забезпеченню їх роботою, медичним обслуговуванням, розвитком шкільництва, наданням допомоги в облаштуванні житла.

Частина поляків відправлялася в колгоспи та радгоспи центральних областей України, зокрема на Житомирщину – 8,6 тис., Чернігівщину – 3,8 тис., Кіровоградщину – 2,3 тис., Полтавщину – 3,6 тис. осіб [9, с. 291]. У такий

спосіб було знайдено механізм ослаблення спротиву режиму та ліквідації безробіття. Переважна більшість українців цілком доброзичливо ставилася до біженців з Польщі. Як зазначила В. Василевська, «хай будуть благословенні мозолисті руки української селянки, яка подавала спраглим польським біженцям глечик молока і склянку води» [4, с. 395]. Водночас радянська влада формувала насторожене, а то й вороже ставлення до біженців, наголошуючи на тому, що серед них немало відвертих або прихованих ворогів радянської влади, шпигунів і диверсантів, навмисно засланих в УРСР.

За матеріалами з фондів Центрального державного архіву громадських об'єднань України станом на 1 січня 1941 р. у західноукраїнських землях нараховувалося 2518,7 тис. поляків, у тому числі у Львівській області – 625,6 тис., у Дрогобицькій – 460,5 тис., Тернопільській – 698,8 тис., Рівненській – 195,6 тис., Волинській – 168 тис. осіб [9, с. 288].

4 грудня 1939 року ЦК ВКП(б) ухвалив постанову про виселення осадників із західних областей України та Білорусії, на виконання якої ЦК КП(б)У у грудні 1939 року поклав на обласні трійки НКВС відповідальність за складання списків та організацію виселення. Привілейована верства польського населення – осадники – почала формуватися з 1921 р. на підставі закону про військову колонізацію Галичини та Волині (грудень 1920 р.), за яким колишні військові польської армії, частина цивільних осіб одержували великі наділи земель, фінансові субсидії, престижні посади залізничних і поштових працівників, поліцаїв і чиновників. Уряд СРСР розглядав польських осадників, членів «Спілки осадників» як в Західній Україні, так і в Західній Білорусі, в якості «залишків воєнно-політичної агентури польського уряду», «серйозною базою контрреволюційної роботи» [7, с. 40].

Постановою «Питання Народного комісаріату внутрішніх справ Союзу РСР» від 5 грудня 1939 року № 2010-558 з грифом «надзвичайно таємно», а також в одному із положень НКВС СРСР наказувалось «провести виселення всіх осадників, які проживають в Західній Білорусі та Західній Україні, разом з сім'ями з використанням їх на лісних розробках Наркомлісу СРСР за

домовленістю з останнім» [12, с. 712]. В постанові трактувались, у випадку виникнення інших позаштатних ситуацій, умови її проведення. Щодо порядку переселення, то передбачалось визначити його спеціальною інструкцією. Через два тижні вийшла директива НКВС СРСР № 5648/Б про виселення осадників, у якій визначався порядок проведення операції «під благочинним приводом, не піднімаючи шуму і не розшифровуючи цілей» [3, с. 71]. Положення про спеціальні поселення і трудове влаштування осадників, яких виселяють із західних областей УРСР і БРСР, було затверджено Постановою РНК СРСР від 29 грудня 1939 року під № 2122–617 сс [10, с. 66 – 67].

Як вважає О. Я. Калакура, загалом у сільській місцевості Східної Галичини та Волині станом на 1938 р. проживало 200 тис. поляків-осадників, крім того, майже 100 тис. осадників мешкало у містах. Під вивіскою осадників до списків на виселення були включені й інші верстви польського та українського населення.

Після прийняття рішення від 5 грудня 1939 р. про депортацію осадників і членів їх сімей, в районах Крайньої Півночі і Сибіру створювалися спеціальні поселення для 21 тисячі сімей осадників, у кожному з яких розселяли від 100 до 500 сімей.

Всі дорослі повинні були працювати на лісоповалі й не мали права покидати місця вселення більше ніж на 24 години. Депортація поєднувалася із заходами місцевих влад щодо «соціалістичного будівництва». 21 грудня 1939 р. Політбюро ЦК ВКП(б) затвердило пропозиції ЦК КП(б)У і ЦК КП(б)Б про використання майна осадників [10, с. 31]. Земля передавалася в земельні фонди областей для наділення створюваних радгоспів і колгоспів. Коні, продуктивна худоба і сільськогосподарський реманент теж передавався радгоспам і колгоспам. Будинки осадників мали бути використані для організації шкіл, лікарень, медпунктів, дитячих ясел, сільрад, правлінь колгоспів, як квартири для вчителів та лікарів зі східних областей.

Оголошення про виселення не робилося до моменту початку операції. На те, щоб зібрати речі, людям давали тільки дві години. На сім'ю дозволяли брати не більше 500 кг вантажу.

Статистика депортацій поляків у 1940 – 1941 рр. стала широко відомою після того, як 22 червня 1941 р. радянський і польський народи опинилися по один бік барикад. Москва відновила дипломатичні відносини з польським урядом в еміграції та тепло вітала польського посла Станіслава Кота. Той чемно, але твердо попросив списки усіх депортованих польських громадян безвідносно до їхньої національності, а потім почав їздити по місцях заслання. Заступник наркома закордонних справ А. Я. Вишинський повідомив офіційну кількість репресованих – 388 тисяч осіб. Методом суцільного опитування жертв депортації співробітники Станіслава Кота, а потім – експерти, які проводили відповідне опрацювання архівних даних на замовлення Міністерства юстиції Польщі, встановили, що радянські репресії 1939 – 1941 рр. охопили 463,1 тис. польських громадян (військовополонені та інтерновані – 43,1 тис., заарештовані на «східних кресах» – 110 тис., депортовані – 320 тис. осіб). Таким чином, були репресовані майже півмільйона з 13 млн. польських громадян, які мешкали на приєднаних до СРСР територіях. Поляки становили половину жертв депортацій [13].

Головними жертвами радянських репресій у 1939 – 1941 рр. стали колишні державні урядовці, офіцери, поміщики, військові осадники, найвідоміші громадсько-політичні лідери та члени націоналістичного підпілля. На загал, жертвами репресій – депортацій, ув'язнень, розстрілів – за час радянської окупації 1939 – 1941 рр. став майже кожний десятий житель Західної України. Американський історик Ян Гросс зробив приблизні підрахунки жертв серед мирного населення у німецькій і радянській зоні окупації колишньої польської держави. Підрахунки депортованих, ув'язнених у концтабори та вбитих колишніх громадян Речі Посполитої за вказаний проміжок часу виявили, що радянська влада замордувала у 3 – 4 рази більше людей, ніж нацисти, при чому на території, удвічі меншій, ніж зона німецької

окупації [14, с. 295]. Ці цифри дають найкраще уявлення про справжній характер радянського тоталітарного режиму як безпрецедентного розтратника і держави-вбивці. Як метод політичного переслідування та адміністративного покарання широко використовувалися депортації – виселення без правових на це підстав. За 1940 – 1941 рр. у віддалені райони СРСР було депортовано із Західної України понад 180 тис. осіб [14, с. 296]. Серед них були колишні функціонери різних політичних партій та громадських організацій, підприємці, польські осадники, священники, заможні селяни. Сам факт депортації був злочином проти людяності, не кажучи вже про жахливі методи її здійснення. Понад 8 тис. в'язнів, яких німецько-радянська війна застала в місцевих тюрмах, були розстріляні за наказом Л. Берії. Такими і подібними карально-репресивними діями тоталітарна система дискредитувала себе в очах західних українців.

Джерела та література

1. Балуба І. А. Польська національна меншина України в 20 – 30-х рр. ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / І. А. Балуба. – К., 1994. – 24 с.
2. Брониславский Е. Польский диалог: События в Польше глазами польских, советских, американских, английских, западногерманских и французских журналистов / Е.Брониславский, Г.Вачнадзе. – Тбилиси, 1990. – 640 с.
3. Бугай Н.Ф. Народы Украины в «Особой папке Сталина». – М., 2006. – 271 с.
4. Василевская В. Собрание сочинений. Т.VI / В. Василевская. – М., 1955. – С. 395.
5. Верстюк В.Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення. Хронологічний довідник / В.Ф.Верстюк, О.М.Дзюба, В.Ф.Репринцев. – К., 1995. – 687 с.
6. Гриневич В. Сталінська національна політика щодо національних меншин у роки Другої світової війн 1939-1945 рр // Друга світова війна і доля народів України. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Київ, 23 – 24 червня 2005 р. – К., 2005. – 220 с.

7. Депортация польских граждан из Западной Украины и Западной Белоруссии в 1940 году. – Варшава, М., 2003. – С. 40.
8. Єременко Т. І. Польська національна меншина в Україні в 20-30-ті рр. ХХ ст. / Т. І. Єременко. – К. : Ін-т історії України НАНУ, 1994. – 74с.
9. Калакура О. Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті / О. Я. Калакура. – К., 2007. – 508 с.
10. Литвин В. М. Україна в Другій світовій війні (1939 – 1945) / В. М. Литвин. – К., 2004. – 464 с.
11. Національні відносини в Україні у ХХ столітті. Зб. док. і мат. – К., 1994. – С. 233.
12. «По решению Правительства Союза ССР...». – Нальчик, 2003. – 895 с.
13. Сучкова О. Ю. Депортації польського та єврейського населення з західних областей УРСР (лютий 1940 р. – червень 1941 р.) [Електронний ресурс]. – 10 с. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/>
14. Україна – Польща : важкі питання : матеріали V міжнародного семінару істориків [«Українсько-польські відносини у роках Другої світової війни»], (Луцьк, 27-29 квітня 1999 р.) / Світовий союз воїнів Армії Крайової, Об'єднання українців у Польщі, Волинський держ. Ун-т ім. Лесі Українки. – Варшава, 2001. – 359 с.
15. Чирко Б. В. Національні меншини в Україні (20 – 30 роки ХХ століття) / Б. В. Чирко. – К., 1995. – 215с.

Юрій ЛЕВЧЕНКО

**ОСОБЛИВОСТІ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА В
АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ОДИНИЦЯХ УКРАЇНИ
1941-1944 РР.**

Зроблена спроба аналізу стану сільського господарства в адміністративних утвореннях на території окупованої України німецькими та румунськими загарбниками.

Виявлені спільні та відмінні риси щодо реформування сільського господарства, засобів вилучення сільськогосподарської продукції, становища селян.

Ключові слова: сільське господарство, Галичина, Україна, продукція, Бессарабія, Буковина.

The attempt to analyze the state of agriculture in the administrative entities in occupied Ukraine and Romanian German invaders. Identified common features on agricultural reform, means removal of agricultural products of the peasants.

Key words: agriculture, Galicia, Ukraine, products, Bessarabia, Bukovina.

Під час Другої світової війни, територія Української РСР була поділена німецькими та румунськими загарбниками на шість окупаційних утворень: дистрикт «Галичина», Рейхскомісаріат «Україна», «зону військової адміністрації України» - під керівництвом Німеччини і губернаторства: «Бессарабія», «Буковина» і «Трансністрія» - під управлінням Румунії. Кожна з наведених адміністративних одиниць мала особливості функціонування сільського господарства в сферах реформування, засобів вилучення сільськогосподарської продукції й становища селян.

В окупаційних утвореннях під владою Третього рейху найбільш подібне становище сільського господарства було в Рейхскомісаріаті «Україна» та «зоні військової адміністрації». Так, «реформування» сільського господарства в них пройшло три спільні етапи. Перший – від жовтня 1941 р. до 19 лютого 1942 р. Період коли на захопленій території України колгоспно-радгоспна система управління сільським господарством була тимчасово збережена під німецьким управлінням [1, с.139]. Другий – від 19 лютого 1942. р. до 3 червня 1943 рік. Реформування сільського господарства на підставі «Закону про новий земельний лад», що декларував перехід до колективного, до індивідуального землеволодіння через три етапи: перший – це «реорганізація» колгоспу в громадське господарство; другий - перехід громадського господарства в хліборобську спілку; третій - відокремлення індивідуальних приватних господарств від хліборобської спілки. Радгоспи оголошені перетворювалися в

державні маєтки [2, арк.64],[3, арк.4-10]. Однак, суттєвих змін в сільському господарстві не відбулося через те, що реформа досягла тільки свого другого етапу – створення хліборобських спілок, що за способом господарювання зовсім не відрізнялися від колгоспної системи. В окремих районах рейхскомісаріату «Україна» в 1943 р. з метою пропаганди «земельного закону» були створені селянські індивідуальні господарства, але й ті не проіснували довго через швидкий наступ радянської армії в 1943-1944 рр. Третій – від 3 червня 1943 р. до завершення окупації. Період дії «Декларації про власність», яка передбачала введення індивідуальної приватної власності на землю для українських селян [4, арк.7-11],[5, арк.1]. Проте вищезгаданий наступ радянської армії та відносно швидке визволення України з під окупації, зробили неможливим здійснення положень цієї «Декларації».

Деяко відрізнялися засоби вилучення сільськогосподарської продукції. Наприклад, в Рейхскомісаріаті «Україна» таким засобом стала здача контингенту – обов'язкових норм постачання продукції аграрного виробництва. Однак, його сталих норм в Рейхскомісаріаті не існувало. Як стверджує дослідниця Н. М. Глушенко, «згідно до розпоряджень Коха до генералкомісарів відхилення від контингенту допускалося тільки в сторону збільшення» [6, с.140]. Окрім, здачі контингенту цивільною адміністрацією практикувалось вилучення продукції з хліборобських спілок, сплата податків та оренди сільськогосподарськими продуктами, податок за обмолот зерна за яким половина помеленого зерна здавалась окупаційній владі, одноразові конфіскації певних видів продуктів та інші допоміжні засоби вилучення. В «зоні військової адміністрації» основним засобом вилучення були - «державні поставки» сільськогосподарської продукції. Їх види та розміри в окремих районах і населених пунктах цієї території були різними. За даними І. С. Власенко, їх характерною рисою була виражена тенденція до їх постійного зростання, але «поряд із цим, зустрічалися поодинокі випадки випадки зниження норм постовок сільськогосподарської продукції». На думку дослідниці, це було пов'язано з наближенням фронту та активністю партизан [7, с.175].

Допоміжними засобами були - вилучення врожаю з хліборобських спілок, одноразові обов'язкові поставоки, податки що оплачувалися сільськогосподарською продукцією.

В Рейхскомісаріаті «Україна» та «зоні військової адміністрації» становище селян було подібне. Головним їх була праця в «громадських господарствах» і «державних маєтках». За розпорядження А. Розенберга 5 серпня 1941 р. трудову повиність селяни мали виконувати віком від 15 до 45 р., пізніше вікові межі були збільшені від 14 до 65 років. Робочий день під час польових робіт тривав з 5-6 годин до 18-19 годин, а встановлена німцями норма становила 22-25 трудоднів на місяць [8, с.129]. За свою працю селяни отримували платню, передусім натуральну або грошову. Важким для селян був податковий тягар, селяни сплачували податок із господарства, подушний, за звільнення від радянської влади, податок із корови, коня, собаки та ін. [9, с.56]. Окрім цього, селян німецька окупаційна влада використовувала на будівництві доріг та відновленні стратегічно важливих об'єктів.

В дистрикті «Галичина», який в серпні 1941 р. став частиною «Польського» Генерал-губернаторства, колгоспно-радгоспна система була ліквідована в перші місяці утвердження цивільної адміністрації. Відповідно до цього, земля колгоспів проголошувалась власністю уряду Генерал-губернаторства та передавалась селянам в тимчасове користування. В свою чергу, радгоспи були перетворені за «польським» зразком на лігеншафти [10, арк.6].

З утвердженням цивільної адміністрації дистрикту «Галичина» почався збір контингентів, що був основним (і мабуть єдиними) засобом вилучення сільськогосподарської продукції. Оскільки протягом всієї окупації норми контингенту весь час зростали. Наприклад, в 1941 р. дистрикт мав здати 130 000 т зерна - у 1942 р. - 350 000 т, а в 1943 р. - 500 000 т. [11, арк.23]. В самому «Польському» Генерал-Губернаторстві контингенти в 1941-1942 рр. зросли до такої межі, що самі представники німецької адміністрації називали їх «контингентами на межі можливого». Це засвідчують наступні дані: з 1940 р.

до січня 1942 р. норми контингенту зросили на 300%, а з 1942 р. до 1943 р. ще на 120% [12, с.170,207].

Становище селян дистрикту «Галичина» урівнювалось до того рівня, що був визначений нацистами для селян Генерал-губернаторства. Свідченням тому є те, що на Галичину було поширено розпорядження про обов'язок праці всіх мешканців віком від 18 до 60 років [13, с.188]. На період збору врожаю в селах встановлювався надзвичайний стан, що забезпечував можливість максимально використовувати селян для забезпечення здачі контингенту [14, с.192]. Окрім цього, селяни мали виконувати близько 25 видів повиностей та податків.

Адміністративно-територіальні одиниці, що перебували під владою Румунії в сфері сільського господарства мали зовсім інші особливості. В губернаторствах «Буковина» і «Бессарабія», що безпосередньо увійшли до складу Румунії відновлювалися «старі порядки», що існували тут до 28 червня 1940 р. Так, були ліквідовані всі «соціалістичні перетворення», в тому ж числі колгоспно-радгоспна система. Бухарестська влада продовжила аграрну політику 1918-1940 рр. – відновила приватну власність на землю і повернула середнім та великим румунським землевласникам експропрійовані за радянської влади землі [15, с.196-197],[16, с.181].

Основним засобом вилучення в цих губернаторствах була «продуктова декларація», в якій кожен селянин вказував про кількість зібраного ним врожаю. Відповідно до неї встановлювався мінімум для потреб сім'ї (80 кг. зерна для дорослого, 40 кг. для дитини) та господарських потреб. Весь надлишок врожаю повинен був здаватися державі за встановленою ціною (від 11 лей за кг.) [17, с.16].

В губернаторствах «Буковина» та «Бессарабія» для селян існував відрібок тягловою силою, так господарство, що мало 2-3 упряжі відпрацьовувало 6 днів на рік, 3 упряжі – 7 днів, 4 упряжі – 9 днів, 5 упряжей – 11 днів, 6 упряжей – 13 днів [17, с.21-22]. Особливим періодом був час сільськогосподарських робіт, коли вводився надзвичайний стан і

мобілізувалося на сільськогосподарські роботи все населення віком від 17 до 70 років. Також селяни повинні були відпрацьовувати щорічно 30 днів на будівництві доріг стратегічного значення [18, с.184]. Окрім цього всього селяни мали сплачувати податок на землю, худобу, житло, пасовища, утримання собак та ін. [16, с.181].

Особливим було «реформування» сільського господарства в губернаторстві «Трансністрія». Логічно було б припустити, що зміни в сільськогосподарському секторі будуть аналогічними до тих, що були здійснені в «Бесарабії» та «Буковині», однак тут «реформування» відбувалося за німецьким зразком. Так, восени 1941 р. колгоспно-радгоспна система була збережена під контролем румунської влади [19, арк.1-3]. Пізніше, наказом № 55 від 14 березня 1942 р. ліквідовувалась колгоспно-радгоспна система. Колгоспи на зразок закону про новий земельний лад, були поділені на господарства середньої величини - «трудоі громади» без права власності на них селян [20, арк.11,21]. Радгоспи були перетворені на «державні маєтки». Нарешті 15 червня 1943 І. Антонеску підписав декрет відповідно до якого селяни отримували землю у приватну власність. Наказом 6 жовтня 1943 р. пояснювалося, що землю у приватну власність отримують ті селяни які входили до «трудоіх громад»[21, с.417.] Таке становище можна пояснити тільки тим, що під час підписання угоди в м. Бендери Румунія отримувала цю територію тільки в тимчасове управління [22, с.768].

Основним засобом вилучення сільськогосподарської продукції в «Трансністрії» було її вилучення з «трудоіх громад». Це регламентувалось відповідно до наказу 14 березня 1942 р. за яким виготовлена селянами продукція поділялася порівно між державою і бригадою. При цьому здійснювалося відрахування 20% на насінневий фонд, 10% у фудажний фонд та ін. утримання від частини селян [23, с.152]. Допоміжними засобами вилучення були різноманітні види податків та поставок для селян одноосібників, що невходили до «трудоіх громад» на користь окупаційної армії – м'яса, молока, бринзи, меду та ін.

Селяни «Трансністрії» працювали в «трудовах громадах» і «державних маєтках». Під час сільськогосподарських робіт в «трудовах громадах» діяв ненормований робочий день. Наприклад за розпорядження префекта Тульчинського повіту: «Праця на полі від 5 до 21 години»[24, с.121]. Також селяни були змушені працювати в «державних маєтках». Відповідно до умов реформування сільського господарства, в них були зобов'язані працювати всі жителі сіл в радіусі 20-30 км. 20 березня 1942 р. було запроваджено обов'язкову трудову повинність для жителів Трансністрії віком від 16 до 60 років. Зазначалось, «що вони будуть по черзі використані на різних роботах військового характеру, роботах для установ і підприємств, а також на сільськогосподарських роботах термінового характеру» [25, с.193]. Селяни сплачували податок орної землі, присадибної землі, гужовий, шкільний, податок на поліцію та ін.

Отже, сільськогосподарська політика окупантів на території адміністративно-територіальних одиниць України, носила яскраво виражений грабіжницький та експлуатаційний характер. Після утворення окупаційних одиниць – дистрикту «Галичина», Рейхскомісаріату «Україна», губернаторств – «Буковина», «Бессарабія», «Тансністрія» та «зони військової адміністрації» сільське господарство зазнає «реформування». Так, в «зоні військової адміністрації», Рейхскомісаріаті «Україна» та губернаторстві «Трансністрія» реформування сільського господарства пройшло три спільні етапи: 1) жовтень 1941 р. – збереження колгоспно-радгоспної систем; 2) 19 лютого 1942. р. – «Закон про новий земельний лад»; 3) 3 червня 1943 р. – «Декларація про власність». Єдиною відмінністю було те, що в «Трансністрії» накази, щодо реформування видавалися румунською владою за зразком німецької. В дистрикті «Галичина» була поширена система управління сільським господарством, що була нав'язана Генерал-губернаторству Третій рейхом. Радянська колгоспно-радгоспна система була ліквідована, землю було проголошено держаною власністю й передано для користування селянам. В губернаторствах «Буковина» та «Бессарабія» було ліквідовано колгоспно-

радгоспну систему, відновлено приватну власність на землю та повернула середнім та великим румунським землевласникам експропрійовані за радянської влади земелі.

Німеччина і Румунія ставили перед собою одну мету - вивезти з території України якомога більше сільськогосподарських продуктів для забезпечення власних потреб, тому ними були вироблені засоби їх вилучення. Так, у зоні військової адміністрації України головним засобом вилучення сільськогосподарської продукції були – «державні поставки», а в дистрикті Галичина і рейхскомісаріаті Україна – контингент. Навідміну від Рейхскомісаріату «України» контингент, де контингент не був чітко встановлений, а відхилення в ньому допускалася тільки в старону збільшення. В дистрикті «Галичина» він був чітко визначений. В губернаторстві «Трансністрія» головним засобом було вилучення продуктів із «трудогих громад» під час їх розподілу між державою і бригадою. В Губернаторствах «Бессарабія» та «Буковина» - це була своєрідна «продуктова декларация» на основі якої вилучався надлишок сільськогосподарських продуктів.

Різним було і становище селян та їх трудових та господарських обов'язків в утворених окупантами адміністративних одиницях. В «зоні військової адміністрації», рейхскомісаріаті «Україна», «Трансністрії» селяни працювали в «реорганізованих» колгоспах без чіткої регламентації робочого дня, а на період сільськогосподарських робіт взагалі працювали від світанку до заходу сонця, за що отримували мізерну грошову плату або продуктової пайок. В дистрикті «Галичина» та губернаторствах «Буковина» і «Бессарабія» селяни працювали на наданій їм окупаційною владою землі за що мали виконувати ряд повинностей на їх користь.

Джерела та література

1. Анникеев А. А. Аграрная политика нацистской германии в годы Второй Мировой войны. – Ростов-на-Дону, 1990. – 208с.

2. Центральний державний архів вищих органів влади України – далі ЦДАВО України. – Ф.4620. – Оп.5 – Спр.14. – Арк.73.
3. ЦДАВО України. – Ф.3206. – Оп.2. – Спр.120. – Арк.32.
1. ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп 1. – Спр 23. – Арк.89
2. ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп.1. – Спр.44. – Арк.1.
3. Глушенок Н. М. Аграрна політика Німеччини в рейхскомісаріаті «Україна» 1941-1944 рр.: дис. кандидата істор. наук: 07.00.01/ Глушенок Наталія Миколаївна – К., 2005. – 202с.
4. Власенко С. І. Аграрна політика німецьких окупаційних властей на території військової зони України: дис. кандидата істор. наук: 07.00.01/ Власенко Світлана Іванівна – К., 2007. – 297с.
5. Лаута С. П. Колгоспне селянство Радянської України в роки Великої Вітчизняної війни. – К., 1965. – 208с.
6. Перехрест О. Г. Сільське господарство України в роки Великої Вітчизняної війни. – К., 2010. – 150с.
7. Державний архів Львівської області – далі ДАЛО. Ф.Р-35. – Оп.2. – Спр.6. – Арк. 56.
8. ДАЛО. – Ф. Р-35. – Оп.6. – Спр.31. – Арк.164.
9. Носкова А. Ф. Разорение экономики Польши гитлеровской Германией 1939-1944 гг. – М.: Наука, 1971. – 255с.
10. Боляновський А. Соціальний аспект гітлерівського «нового порядку» Галичині у 1941-1944 роках // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип.33. Львів: АНУ ім. І. Франка, 1999. – С.186-194.
11. Паньківський К. Роки німецької окупації – Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто, 1983 – 479с.
12. Радянська Буковина 1940-1945. Документи і матеріали. / Ред. В. М. Курило та ін. – К.: Наукова думка, 1967. – 404с.
13. Советский Придунайский край 1940 - 1945 гг. Документы и материалы / Ред. И. А. Хливненко и др. – Одесса: Маяк. 1968. – 408с.

14. Лаптев И. Налоговое обложение молдавского крестьянства румыно-немецкими оккупантами. – Кишинев: Партиздат, 1945 – 30с.
15. Битва за Буковину. – Ужгород: Карпати, 1976. – 175с.
16. Державний архів Одеської області. – Ф.Р-2357. – Оп.1. – Спр.193. – Арк.106.
17. ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп.2. – Спр.230. – Арк. 98.
18. Вінціковський Т., Кязимова Г., Михайлуца М., Щетніков В. Окупаційний режим в губернаторстві «Трансністрія» // Україна в другій світовій війні: погляд з XXI ст. Т.1 – К.: Наукова думка, 2011. – С.413-446.
19. Лисенко О. Нестеренко В. Окупаційний режим на Україні 1941-1943: адміністративний аспект // Архіви окупації 1941-1944. – К.: Києво-Могилянська академія, 2006. – С.762-769.
20. Молдавская ССР в Великой Отечественной войне Советского союза 1941-1945. Сборник документов и материалов: в 2-х т. /Ред. кол С. Я. Афтенюк и др. Т.1. – Кишенев: Штиинца, 1975. – 653с.
21. Гальчак С. Д. «Східні робітники» з Поділля у Третьому рейху. – Вінниця: Книга-Вега, 2003. – 344с.
22. Афтенюк С. На пути к победе над фашистскими захватчиками. – Кишинев: Картя Молдовеняскэ, 1976. – 193с.

Ніна ПАЛАМАРЧУК

ЗАХОДИ ДЕРЖАВИ ЩОДО ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я МАТЕРИНСТВА Й ДИТИНСТВА В УКРАЇНСЬКІЙ РСР У 1943-1945 РР.

Висвітлюється політика радянського керівництва в період німецько-радянської війни щодо захисту дитинства й материнства на території України. Основна увага звертається на соціальне становище дітей і їх медичне обслуговування.

Ключові слова: *війна, діти, дитинство, материнство, охорона здоров'я.*

The policy of soviet guidance lights up in the period of German-soviet wars in relation to

defence of childhood and maternity on territory of Ukraine. Basic attention applies on social position of children and them medical service.

Keywords: war, child, childhood, maternity, health.

Початок німецько-радянської війни 22 червня 1941 р. став відліком воєнного часу, за умов якого корінним чином змінилося становище українського народу. Війна принесла великі страждання і горе матерям і дітям. Радянська влада приділяла певну увагу охороні здоров'я та життя материнства й дитинства в країні. Актуальність дослідження визначається не тільки науковою значимістю комплексного вивчення проблеми відбудови державної системи охорони материнства й дитинства в УРСР у воєнні роки, а й необхідністю врахування практичного досвіду минулого задля успішного реформування цієї системи в Українській державі сьогодні.

На сьогоднішній день зазначена проблема досліджена досить фрагментарно як в працях радянських так і вітчизняних дослідників. Одним із перших в українській радянській історіографії обрану тему розпочав вивчати М. Коваль, який розкрив заходи центральних і обласних органів влади щодо захисту матері й дитини, навів загальні дані про чисельність дітей-сиріт і напівсиріт [9]. Роль трудових колективів і їх профорганізацій щодо забезпечення матеріальних і житлових умов життя сімей трудівників України досліджував П.М. Чернега [11]. Окремі аспекти проблеми вивчав Г.М. Голиш [7]. Комплексно й об'єктивно тема не знайшла свого розкриття в російській історіографії. Саме тому предметом нашого дослідження постає державна система охорони материнства й дитинства в УРСР воєнної доби.

Метою пропонованої праці є вивчення та аналіз стану охорони здоров'я материнства й дитинства у Радянській Україні в 1943-1945 рр. Велика Вітчизняна війна мала страшні трагічні наслідки для здоров'я неповнолітніх громадян УРСР. У період 1941-1944 рр. клініка дитячих хвороб 1-го Московського медичного інституту вивчала низку проявів патологій, характерних для воєнного часу, у дітей. Були виявлені головні загальні

порушення у дитячому організмі, серед яких морфологічні зміни тканин та органів, зміна функцій окремих органів та систем, наявність гіпота вітамінозів, зниження імунітету [8, 135-136]. Дослідники виявили, що 15-річні юнаки у 1944 р. порівняно з їхніми ровесниками у 1940 р. втратили до 5% у рості. Дефіцит ваги підлітків у 1945 р., у порівнянні з довоєнним часом, становив 10,4-15% [7,197]. Після війни у такому стані знаходилась більшість неповнолітніх, окрім того, великою була кількість дітей-інвалідів, що постраждали не тільки від бойових дій, важких умов життя, а й від перебування у німецьких концтаборах.

Про величезні збитки, нанесені здоров'ю дітей у період німецької окупації, свідчать наступні данні: лише в Харківській області за матеріалами жіночої консультації №1 Харкова, серед дітей, що знаходилися під наглядом лікарів, у віці одного року було 22% дітей з виявами гіпотрофії і 36,5 % – важкого рахіту; дітей у віці двох років – 26,9 % з гіпотрофією і 43,8 % – з рахітом; у Вінниці хворих було 16% у віці одного року і старших з виявами гіпотрофії; із дітей двохрічного віку Одеси хворих на гіпотрофію було 58% [5, 104].

Дані про велику кількість дітей з важкими формами гіпотрофії і рахіту в загальному числі дітей раннього віку, що стояли під наглядом лікарів, відображають виключно важкі для здоров'я дітей наслідки війни і німецької окупації. Доведені до крайньої міри виснаження і позбавлення будь-якої медичної допомоги, ці діти отримували в мережі деяких дитячих консультацій в 1944 р., по можливості, риб'ячий жир, вітаміни С і Д, гемотерапію, харчування із молочних кухонь.

Першими кроками на шляху відновлення системи охорони здоров'я і піклування про материнство й дитинство стали Укази Президії Верховної Ради СРСР «Про збільшення державної допомоги вагітним жінкам, багатодітним та самотнім матерям, посилення охорони материнства й дитинства, про встановлення почесного звання «Мати-героїня» та заснування ордену «Материнська слава» та медалі «Медаль материнства» від 8 липня 1944 р.. Влада збільшила продовольчі пайки для вагітних жінок та годувальниць, розмір

державної допомоги, що повинна була надаватися багатодітним матерям, що мали двох дітей при народженні та третьої і кожної наступної дитини, замість існуючого положення про видачу виплат при народженні сьомої дитини. Зміни стосувались і сімейного законодавства, встановлювалася обов'язкова реєстрація шлюбу, значно ускладнювався шлюбно-розлучний процес та інше [4, 156-158]. РНК УРСР також схвалила Положення «Про порядок призначення й виплати допомоги і надання пільг вагітним жінкам, багатодітним і самотнім матерям», згідно якого у містах багатодітним сім'ям, які мали немовлят і нагальну потребу житла, виділяли 10 % житлового фонду для поліпшення їх матеріально-побутових умов життя. Багатодітним батькам вдвічі зменшили плату за утримання і догляд дітей у дитячих яслах [11, 248]. Зазначимо, що така політика радянського керівництва частково вирішувала матеріальну сторону проблеми зростання народжуваності в державі, але мізерні пільги та виплати матерям не могли замінити дітям їх батьків, які мільйонами гинули на фронтах війни.

Важливе значення для охорони здоров'я материнства й дитинства на визволеній території УРСР стало відновлення діяльності медичних закладів дитячих лікувально-профілактичних установ, до яких відносились жіночі консультації, пологові будинки, дитячі поліклініки, ясла, будинки дитини, дитячі санаторії. На виконання зазначеного завдання радянське керівництво прийняло низку нормативних актів. Серед них Постанова РНК УРСР «Про заходи щодо поширення мережі дитячих закладів та поліпшення медичного й побутового обслуговування жінок і дітей» за № 231 від 20 лютого 1945 р. На виконання цього рішення державні органи й громадські організації розпочали роботу щодо визволення і обліку дітей сиріт і тих, що втратили батька чи матір. У першому кварталі 1944 р. на звільнених територіях України нараховувалось 67 тис. сиріт (з них 10 200 – безпритульних), а вже в грудні 1944 р. – 125 тис. сиріт (з них близько 21 тис. були безпритульними) [9, 131]. За участю трудових колективів й профспілкових організацій підприємств Ворошиловградської області у першій половині 1944 р. вдалося відновити

роботу 88 лікарень, 215 поліклінік і амбулаторій, 68 пологових будинків, 440 акушерських і фельдшерських пунктів, 175 дитячих ясел і два дитячі будинки [11,240]. Наприкінці війни, за безпосередньої участі державних і громадських організацій й особливо робітників і їх профспілок у Волинській, Тернопільській і Закарпатській областях, відновили роботу понад 150 лікарень, поліклінік і районних амбулаторій, 6 пологових будинків, 8 диспансерів, 4 санаторії і будинки відпочинку та інші медично-санітарні заклади [11, 241].

Адміністративні органи й профспілкові організації залізничників України, де жінки становили 35 % працівників, до липня 1944 р. поновили роботу 10 пологових будинків, 56 жіночих консультацій, 107 дитячих ясел і 25 санаторіїв. Прийом хворих навесні розпочала лікарня акушерської допомоги спілки залізничників у Києві.

За результатами наполегливої роботи органів влади, трудових колективів і громадських організацій протягом року вдалось відновити роботу 3805 лікувально-фельдшерських закладів, що надавали допомогу жінкам, але це лише невелика частина стаціонарної довоєнної мережі і далеко не повну кількість о закладів щодо надання допомоги вдома. У наведеній нижче таблиці показано процес відновлення медичних закладів, у тім числі пологових будинків в УРСР у 1940 – 1944 рр.:

Тип закладу	Кількість закладів	
	На I.I.-1941	На I.I. – 1945 р
Пологові будинки	255	78
Колгоспні пологові будинки	3209	717
Акушерські та фельдшерсько-акушерські пункти	3384	3010

Як видно від німецьких окупантів особливо постраждала мережа самостійних пологових будинків, розміщених переважно у містах, і селах.

Повільно відновлювали у 1944 р. мережу колгоспних пологових будинків. Якщо прийняти показник відновлення родових ліжок у бюджетній мережі за 100, то для ліжок в колгоспних родових будинках він складав лише 41,4. Майже 2,5 тис. пологових будинків у селах, що не відновили роботу в 1944 році ілюструють розміри втрат сільської мережі медичних закладів. Близько 10 тис. родових ліжок, розгорнутих в УСРС протягом 1944 р., становили менше третини всього довоєнного фонду родової допомоги [5, с. 78-79, 82].

Щодо відновлення ясельної мережі та санітарно-профілактичних закладів охорони здоров'я, то у більшості областей України на 1944 р. спостерігалися значні проблеми. План відновлення роботи ясельної мережі у Чернігівській області був виконаний тільки на 56,1 %. Таке невиконання плану пояснювалося тим, що область була сильно зруйнована німецькими окупантами і багато районів (як, наприклад, Любецький, Корюківський, Яблонський та ін.) хоч і мали велику потребу у дитячих яслах, натомість, через відсутність приміщень, матеріальних засобів, обладнання, кадрів відкрити їх не мали змоги. Великою проблемою стали масові інфекційні захворювання в постійних дитячих установах у м. Ніжині, Чернігові та інших містах і селах області. Понад 50 % дітей, які відвідували ясла перехворіли на кір [3, с. 11].

Надзвичайно гострим залишалося питання забезпечення дітей одягом, взуттям та білизною, продуктами харчування. Понад 47 % дітей, які знаходилися в дитячих будинках до грудня 1944 р. не мали пальт, 48 – взуття, 43 – ковдр, 63 % - матраців. Варто зазначити, що подібні випадки були масовими [9, с. 132]. За результатами перевірки роботи мережі закладів охорони здоров'я, що проводилася комісією РНК УСРС восени 1945 р., виявилось, що медичне обслуговування жінок і дітей у багатьох областях незадовільне. У ряді міст Ворошиловградської, Дніпропетровської, Харківської та інших областей відсутні жіночі консультації, молочні кухні, не вистачає дитячих ясел і садків, повільно поновлюють роботу пологові будинки.[11, с. 249]

Маємо відзначити, що завданням, яке потребувало негайного вирішення,

було створення системи медичного забезпечення дітей-інвалідів, яких після війни залишилась значна кількість. Лише у Харківській, Ворошиловградській та Сумській областях у 1945 р. нараховувалось декілька тисяч неповнолітніх інвалідів [7, с. 200]. Достатньо гостро постало питання з протезуванням дітей-калік, особливо тих, які не мали батьків й виховувалися в дитячих установах. Окрім того лікування дітей з фізичними вадами в республіці здійснювали тільки у Київському та частково в Черкаському дитячих будинках [1, с. 226].

У 1944 – 1945 рр. поступово відновлювали оздоровлення й відпочинок матерів та дітей у санаторно-профілактичних установах. Разом, за неповними даними органів соціального страхування і профспілкових організацій, на допомогу вагітним жінкам і матерям для догляду за дітьми було витрачено близько 6408 тис. крб., на позашкільне обслуговування, оздоровлення і відпочинок дітей – 8550 тис. крб. Для зміцнення здоров'я вагітних жінок і самотніх матерів президія ВЦРПС зобов'язала центральні, республіканські, фабрично-заводські і місцеві комітети організувати у великих промислових центрах і містах спеціальні будинки відпочинку [11, с. 249]. Влітку 1944 р. 15 тис. ясельних дітей відпочили в санаторіях. Оздоровчими заходами були охоплені в першу чергу гіпотрофіки, організовувалася санітарна група для гіпотрофіків і дітей, хворих на рахіт. Протягом серпня й вересня проходила перевірка стану фізичного і психічного розвитку дітей в яслах і будинках дитини. Найбільш масовою формою оздоровлення були піонерські табори, у роботі яких активну участь приймали профспілкові та комсомольські організації. У 1945 р. із 482 677 взятих на облік дітей відпочили 225 000 [2, арк. 8].

Певну роль у проведенні санітарно-профілактичної роботи відіграли засоби масової інформації. Радянські журнали «Жінка» та «Работница» обов'язково містили інформацію щодо профілактики чи лікування дитячих захворювань: статті «Оберігайте дітей від скарлатини», «Нервові хвороби у школярів» тощо [15, с. 19].

Війна зруйнувала систему охорони здоров'я материнства й дитинства в

УРСР. Процес відновлення медичних установ, санаторно-курортних закладів відбувався важко за нестачі коштів, обладнання, кадрів. Певних успіхів в охороні здоров'я матері й дитини вдалося досягти. Проте, звичними залишались високі показники смертності серед дітей та факти незабезпеченості дитячих закладів найнеобхіднішим.

Джерела та література

1. Державний архів Луганської області. - Ф. Р-2452.- Оп. 1. – Спр. 100.
2. Центральний державний архів вищих органів влади (далі ЦДАВО) – Ф.Р-2. – Оп. 7– Спр.4015.
3. ЦДАВО. – Ф.342. – Оп.14 – Спр. 3621.
4. Збірник законодавства про охорону материнства й дитинства / За ред. К.І.Згурської. – К.: Радянська школа, 1959. – 448 с.
- 5.Здравоохранение в УССР (статистический сборник). – К.: Госмедиздат УССР, 1957. – 142 с.
6. Здравоохранения в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг.: Сб. док. и материалов. / Подред. М.И. Барсукова и др. – М.: Медицина, 1977. – 575 с.
- 7.Голиш Г.М. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941-1945 рр. /Г.М.Голиш. – Черкаси: Черкаський ЦНТЕІ, 2005. – 323с.
8. Домбровская Ю.Ф.// Медико-санитарные последствия войны и мероприятия по их ликвидации: Труды Второй конференции (17-19 декабря 1946 г.). – М.: Изд-во АМН СССР, 1948. – Т.1. – С. 135-144.
9. Коваль М.В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны.-К.: Наукова думка, 1977. – 263 с.
- 10.МедведовскийЭ.С.Физическое развитие рабочих – подростков в военные и послевоенные годы / Э.С. Медведовский // . – С. 166-173.
11. Чернега П.М. Вклад робітників України у зміцнення воєнного-економічної могутності СРСР в роки Другої світової війни (1939-1945). – К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2004. – С.425.

12. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. У 3 т. . – Т. 3. К.: Політвидав України, 1969.
13. Левин М. Что должен знать пионер во время воздушного и химического нападения // Юный пионер. – 1941. – 29 июня. – № 51.
14. Виховання дітей в умовах війни // Правда. – 1942. – 24 березня. – № 83.
15. Оберегайте дітей від скарлатини // Робітниця. – 1947. – № 1.

Станіслав КРАПИВ'ЯНСЬКИЙ

ВІЙСЬКОВІ ПОХОВАННЯ НА ТЕРИТОРІЇ МАЛОЇ ДІВИЦІ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

У статті робиться спроба ґрунтовно дослідити військові поховання селища Мала Дівиця (нині Прилуцького району Чернігівської області), долю і значення боротьби тих людей, які загинули та поховані на його території в роки Великої Вітчизняної війни.

Ключові слова: *військові поховання, Мала Дівиця, війна, німці, червоноармійці, братська могила.*

This paper attempts to thoroughly investigate military burial Maiden small village Mala Divitsia (now Priluky district, Chernihiv region), fate and significance of the struggle of those who were killed and buried on its territory during World War II.

Key words: *military funeral, Mala Divitsia, war, the Germans, the Red Army, a mass grave.*

Історія нашої Вітчизни складається з десятків тисяч історій сіл і селищ, малих і великих міст. У 1941-1944 р. багато з них постраждали від лихоліть

Великої Вітчизняної війни. Не стало винятком і селище Мала Дівиця, нині Прилуцького району на Чернігівщині.

В статті робиться спроба ґрунтовно дослідити військові поховання селища Мала Дівиця, долю і значення боротьби тих людей, які загинули та поховані на його території.

Дані про загиблих базуються на повідомленнях різних військових частин, інформації з наказів про виключення зі списків Збройних Сил СРСР, які зберігаються в Центральному архіві Міністерства оборони Російської Федерації. Велика частина цих документів сканована і знаходиться у відкритому доступі та Всесвітній мережі Інтернет в електронній Об'єднаній Базі Даних "Меморіал" (ОБД Мемориал).

З початком війни тисячі жителів міста Прилук і району пішли на фронт і з усім народом боролися проти німецько-фашистських загарбників. Безупинно працював у розширеному складі і Малодівицький райвійськомат. До лав Червоної армії закликалися все нові й нові призовні категорії чоловіків.

Селищна рада Малої Дівиці та правління колгоспів ім. Кірова та ім. Чапаєва мобілізували людей на виконання сільськогосподарських робіт. Ішла напружена робота для фронту, для Батьківщини.

Кожного дня багато жителів Прилуцького району будували польовий аеродром поблизу міста Прилуки, копали окопи та протитанкові рови під Бахмачем. В літні місяці 1941 р. прилучани зібрали більше 50 тисяч карбованців для потреб армії.

У липні 1941 р. у Малій Дівиці був створений винищувальний батальон для боротьби з диверсантами. До нього входили робітники, службовці та колгоспники загальною чисельністю 145 чоловік. Його керівником призначили завідуючого військовим відділом Малодівицького райкому КП(б)У Музиченка. Особовий склад батальону постійно змінювався у зв'язку з мобілізацією до діючої армії. Малодівицьке районне керівництво у цей час готувало бази для партизанської боротьби в тилу ворога. Бійці батальйону несли охорону селища, вчилися військовій справі та методам ведення партизанської війни.

Недивлячись на героїчну оборону Червоної армії, фронт невпинно наближався до Прилуччини. Через селище Мала Дівиця постійно йшли радянські війська, почалася часткова евакуація населення. Приміщення місцевої школи займав військовий госпіталь.

Наприкінці липня німецькі літаки з'явилися над селами району та обстріляли колони радянських військових частин, що слідували на фронт. Вони бомбили станцію Галка (північна околиця селища), одна з бомб влучила в лазню, де на той час милися червоноармійці, в результаті чого загинуло троє радянських солдат. За свідченнями ветеранів-малодівичан, червоноармійці були поховані на місцевому кладовищі. Останки загиблих у 1944 р. перенесли в братську могилу в центрі селища (в подальшому – Центральну).

У липні 1941 р., неподалік селища Мала Дівиця, дислокувалися авіаційні полки і БАО (батальйон аеродромного обслуговування) 19-ї авіаційної дивізії. Ще влітку 1940 р. біля селища були обладнані дві злітно-посадкові смуги, одна на заході від нього (основний аеродром), а друга – за Буримкою (хутір південніше Малої Дівиці) (запасний). Льотчики розмістилися в школі №1 і двоповерховому клубі. З серпня 1941 р. запрацював запасний аеродром за Буримкою. Авіаційні бомби та інше озброєння підвозили на аеродроми зі складу, який знаходився під Будами.

До цього періоду відноситься друге військове поховання на території Малої Дівиці. На Центральному кладовищі селища є індивідуальна могила радянського воїна. На ній встановлений бетонний пам'ятник із табличкою. Напис на ній повідомляє: «Неизвестному советскому воину погибшему в период ВОВ в 1941-1945 г.г. От благодарных малодевичан»

У книзі №5 «Их помнит Черниговщина», автор-укладач В.Д. Драгунов, що майже 30 років проводив пошукову роботу у Центральному архіві Міністерства оборони СРСР і на території Чернігівської області на с.36 вказав на поховану у селищі Мала Дівиця Прилуцького району Бухарську Валентину Федорівну, лейтенанта медичної служби 424-го батальйону аеродромного обслуговування, 1914 року народження, яка загинула у серпні 1941 р. [1].

В Наказі №079 Головного управління кадрів Збройних Сил СРСР від 14 лютого 1950 року про виключення В.Ф.Бухарської із списків офіцерів Червоної армії, повідомляється, що вона пропала безвісти у липні 1941 року [2]. Тобто, документально Бухарська Валентина Федорівна пропала без вісти, про що було повідомлено її рідним, насправді вона похована на кладовищі селища Мала Дівиця.

На сайті «ОБД Мемориал» (www.obd-memorial.ru) розміщений документ Головного Воєнно-медичного управління від 7 грудня 1949 р. за № 1403966-с, в якому говориться, що вказаний військовослужбовець народилася в м.Маріуполь, була призвана до Червоної армії 12 червня 1941 р. Білоцерківським райвійськоматом Київської області, її батько проживав у Київській області, Ракитянському районі, селі Телешівка. Фельдшер Бухарська В.Ф. виключалася із списків особового складу Збройних Сил. Вказана і причина виключення – «пропала безвісти на фронті Вітчизняної війни» [3].

У Книзі могил загиблих воїнів Радянської армії та партизанів у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр. на території Чернігівської області за станом на 1 березня 1950 року, яку нам вдалося знайти на тому ж сайті «ОБД Мемориал», під номером 574 вказана братська могила у с.Мала Дівиця. «З індивідуальних могили там же – поховані 2 офіцери, 1 – сержантського чи рядового складу. Всього - 3. Могила не упорядкована. У 1950 році будуть перепоховані у братську могилу» [4].

Останки радянських військовослужбовців з невідомих нам причин не були перенесені до центральної братської могили, за кілька років братська могила (розміри 3 x 4) була упорядкована, на ній встановили пам'ятник, який стоїть і донині.

На місці їх поховання, в південно-західній стороні селища Мала Дівиця, був відкритий пам'ятник у жовтні 1957 р. Він має висоту 2,25 м, виготовлений за післявоєнними стандартами. Це скульптурне зображення воїна зі схиленою головою, що тримає в руці каску. Скульптура встановлена на постаменті з цегли, в основі якого меморіальна дошка з висіченими словами: «Здесь

похоронены офицеры Советской Армии погибшие в Великой Отечественной войне 1943 г. Ст.л-нт Клименко Григорий. Летчик л-нт Гузь Михаил /фамилии других воинов не установлено» [5].

Старший лейтенант Клименко Григорій Герасимович загинув 11 серпня 1941 р. У причині смерті вказано: «Убитий мимовільним пострілом старшого лейтенанта Єрьоміна» [6]. Завдяки сайту «ОБД Меморіал» дізнаємося, що старший лейтенант Клименко Г.Г., 1913 року народження, уродженець ст. Баси, Сумської області, проходив службу в 33-му бомбардувальному авіаційному полку, що базувався на аеродромі поблизу Малої Дівиці, на посаді штурмана ескадрилії. Належав до кадрового складу Робітничо-Селянської Червоної Армії, в якій він служив з грудня 1932 р. Дана інформація підтверджується і в Іменному списку втрат частин Південно-Західного фронту за період з 22 червня 1941 р. по 01 грудня 1941 р. [7].

Наказом по управлінню кадрів Військово-Повітряних Сил Червоної Армії від 31 березня 1942 р. за №013-42 р. старший лейтенант Клименко Григорій Герасимович був виключений зі списків офіцерів Червоної армії [8].

Напередодні Великої Вітчизняної війни 33-й швидкісний бомбардувальний авіапункт (командир полковник Пушкарьов Ф.С.), де проходив військову службу старший лейтенант Клименко Г.Г., входив до складу 19-ї бомбардувальної авіаційної дивізії Київського військового округу [9]. Військова частина базувалася на аеродромах Білої Церкви та Городища. На її озброєнні були 54 літаки СБ та Ар-2, 14 - Пе-2. Уже в перший день війни полк включився в бойову діяльність і, незважаючи на втрати, діяв цілком ефективно.

У липні-серпні 1941 р. 33-й бомбардувальний авіапункт перебував у складі військово-повітряних сил 14-ї Армії Південно-Західного фронту. За цей час багато льотчиків полку здійснили по сорок-п'ятдесят бойових вильотів, виконуючи найрізноманітніші бойові завдання. «Ми воювали тільки два місяці, а скільки подій в житті кожного відбулося за цей час! Згадалися кинджальні траси кулеметного вогню, розриви зенітних снарядів, падаючі, охоплені полум'ям літаки над Христинополем, Бродами, Дубно, Берестечком, Рівним,

Млиновим, Любаром, Тернополем, Фастовом...», - згадував про цей час льотчик полку Єфремов В.С. у своїй книзі «Ескадрильї летят за горизонт» [10].

Наприкінці літа 1941 р. Прилуччина опинилася на лівому крилі оборони Києва, якою командував генерал-полковник М.П. Кирпонос. Його штаб в середині вересня 1941 р. знаходився в місті Прилуки.

33-й бомбардувальний авіаційний полк, незважаючи на значні втрати і втому льотного складу, з аеродрому Мала Дівиця активно підтримував дії наземних військ на київському напрямку. Льотчики полку літали вдень і вночі, в будь-яку погоду. Вони поверталися в полк після боїв пораненими, обгорілими, пропахлі порохом димом, але гордими і непереможеними, щоб після короткого перепочинку знову піднятися в небо [10].

На початку вересня 1941 р. на аеродроми біля Малої Дівиці перебазувалися винищувачі 17-го (командир майор Дервянов М.С.) і 92-го винищувальних (командир майор Ячменьов С.С.) авіаційних полків 16-ї авіаційної дивізії. Вони виконували завдання з прикриття військ 5-ї Армії, залізничних вузлів, міста Чернігова, а також супроводжували бомбардувальники з 33-го бомбардувального авіаційного полку 19-ї бомбардувальної авіаційної дивізії та 211-го бомбардувального авіаційного полку 15-ї бомбардувальної авіаційної дивізії, які діяли в даному районі [11].

7 вересня 1941 р. ескадрильї 33-го бомбардувального авіаполку двічі бомбардували ворожу переправу через р. Сейм і скупчення ворожих військ в районі Батурина. 10 вересня полк перебазувався на інший аеродром в район Зінькова. На малодівицькому аеродромі «горіли несправні машини, палахкотіли бочки з бензином і маслом, тріщала у вогні будівля їдальні» [10]. Останніми залишили його літаки-винищувачі. Так частина майора Ячменьова С.С. залишила аеродром Мала Дівиця і перебазувалася до Борисполя, який перебував у кільці оточення. На аеродромі залишилися льотчики винищувальних полків, які не мали літаків. Вони повинні були самотужки вириватися з оточення. Доля багатьох з них склалася трагічно [12].

У одній братській могилі з Клименком Г.Г. похований льотчик лейтенант Михайло Гузь. На сайті «ОБД Меморіал» відсутня будь-яка інформація про цього офіцера. На сьогодні ім'я третього похованого не відомо. Ми знаємо лише про те, що ймовірно він мав відношення до авіаційних підрозділів, що дислокувалися у селищі Мала Дівиця та не був офіцером.

На меморіальній дошці вкралася помилка. Старший лейтенант Клименко Г.Г. загинув у 1941 р., а не в 1943 р. Про рік смерті лейтенанта Гузя Михайла нам нічого не відомо.

Не зумівши прорвати оборону Києва на головному напрямку, німецькі війська групи армії «Південь» обійшли фланги Південно-Західного фронту, замкнули кільце навколо столиці України.

Ворог наступав на Прилуки зі сторони Ніжина по шосе і вздовж залізниці Ніжин-Прилуки. 18 вересня 1941 р. У районний центр Мала Дівиця ввійшли німецькі військові частини.

Поразки на фронтах, величезні втрати, що їх зазнали збройні сили СРСР змусили радянське керівництво вжити заходів для розгортання партизанської боротьби в тилу німецьких військ. На території Прилуччини діяли підпільні організації та невеликі партизанські групи. І хоча за браком досвіду підпільної та партизанської боротьби і не завжди вдалому підбору керівників підпілля багато груп було знищено карателями, Рух Опору на Прилуччині продовжувався.

Після відступу радянської армії з території Малодівицького району лише невелика група бійців висловила бажання боротися з окупантами у партизанському загоні.

Партизанський загін під командуванням Д.Я.Страшенка, комісара С.П. Прядка, начальника штабу М.І.Зінченка дислокувався з березня 1942 р. у Пелюхівському лісі. У липні 1942 р., коли народні месники проходили галявину, їх помітив місцевий пастух. Він швидко добіг до села і повідомив про партизан у німецьку комендатуру в Малій Дівиці. Німці і місцеві поліцаї швидко організували засідку і, коли загін повертався з завдання, розпочали бій.

Частина партизан на чолі з С.П.Прядкою і О.І.Ярошем, рятуючи життя своїх побратимів, залишилися прикривати їх відхід. У збройній сутичці під Лісовими Сорочинцями нікому з них не вдалося вирватися з оточення і повернутися до загону. Вони загинули у бою. Їх тіла німці та поліцаї прив'язали до возів і тягнули по землі до малодівицької комендатури для впізнання. Під час такої «доставки» тіла загиблих були повністю знівечені і обличчя загиблих партизан не можна було впізнати. Для розпізнання тіл загиблих, німці зігнали місцевих жителів, але ніхто з селян не наважився впізнати колишніх керівників району.

Народних месників поховали поблизу траси неподалік р. Галка. Серед загиблих - Семен Павлович Прядка, Олександр Іванович Ярош, Григорій Іванович Хорошко та ще один невідомий. Після проведеної кропіткої роботи, нам вдалося встановити ім'я четвертого загиблого. Ним був Бодько Ігор Євгенович [13]. У жовтні 1943 р., після звільнення радянськими військами Малої Дівиці, останки загиблих партизан перепоховали у братську могилу поблизу райвиконкому.

Починаючи з 26 серпня 1943 р. війська лівого крила Центрального фронту під командуванням генерала армії К.К. Рокоссовського розпочали Чернігово-Прип'ятську наступальну операцію. Гітлерівська ставка сподівалася затримати просування радянських військ, використовуючи водні рубежі. Але зупинити наступальний порив Червоної армії вермахту не вдалося.

9 вересня 1943 р., після дводенних боїв Червона армія оволоділа містом Бахмач, а 15 вересня 1943 р. було визволено місто Ніжин. Після його визволення командування 60-ї Армії Центрального фронту отримало наказ про нанесення флангового удару з тилу по Прилуцькому угрупованню ворога, південніше та північно-східніше міста Прилук. Головний удар вздовж залізниці Ічня-Прилуки завдавала 4-а гвардійська повітрянодесантна дивізія, допоміжний - 2-а гвардійська повітряно-десантна та 42-а гвардійська стрілецька дивізія з району Лосинівки, Монастирища в напрямку Буд, Малої Дівиці, Товкачівки.

18 вересня з ічнянського напрямку радянські війська вели наступ у бік Прилук. Зламавши опір противника 2-а гвардійська повітряно-десантна дивізія

визволила Товкачівку, Малу Дівицю, Стрільники, Заїзд і до ранку 19 вересня вийшла на околицю м.Прилуки.

У ці дні поблизу с. Мала Дівиця розквартирувався 797-й бомбардувальний полк (на 1945 р. 787-й бомбардувальний Дембіцький орденів Кутузова, Богдана Хмельницького і Олександра Невського авіаційний полк, командир майор Пелій Антонович Бандровський) [14] 202-ї бомбардувальної авіаційної дивізії (на 1945 р. – бомбардувальна Середньо-Донська Червонопрапорна ордена Суворова авіаційна дивізія імені Верховної Ради Татарської АРСР, командир полковник Нечипоренко С.І.) і БАО, які брали участь у визволенні Києва. За активні дії на Дніпровському плацдармі вказане військове з'єднання двічі відзначалося в наказах Верховного Головнокомандуючого, а за визволення столиці України Києва 10 листопада 1943 р. нагороджене орденом Червоного Прапора.

Вказана авіаційна дивізія формувалася у Казані, столиці Татарстану в жовтні 1942 р. З 16 по 30 грудня 1942 р. брала участь у наступі військ Південно-Західного фронту в середній течії Дону. Льотчики завдавали удари по угрупованнях супротивника в районах Чортково-Міллерово, а з 10 січня по 2 лютого 1943 р. громили оточене в межиріччі Волги й Дону угруповання ворога. 19 квітня 1943 р. за клопотанням трудящих Татарстану наказом наркома оборони СРСР дивізії було присвоєно ім'я Верховної Ради Татарською АРСР. На початку травня 1943 р. її полки отримали в дарунок від трудящих республіки 102 бомбардувальника Пе-2, побудованих у Казані [15].

Інтенсивність польотів літаків бомбардувального полку і дивізії у січні 1944 р. дещо зменшилась. Літаки продовжували вилітали на виконання окремих бойових завдань на Правобережній Україні.

7 січня 1944 р. неподалік малодівицького аеродрому розбився літак Пе-2. Під час авіаційної катастрофи загинули командир літака майор Баглаєв М.Г. і штурман старший лейтенант Журавель Ф.І. Причини катастрофи нам з'ясувати не вдалося.

Командир авіаційної ескадрилії 797-го бомбардувального авіаційного полку майор Баглаєв Мефодій Григорович народився у 1903 р. в Ростовській області, Неклиновському районі, на хуторі Курлатськ [16]. Наказом Головного управління кадрів НКО СРСР по особовому складу армії від 31 березня 1944 р. за №01035 майора Баглаєва М.Г. виключено із списків офіцерського складу Червоної армії [17].

Під час авіакатастрофи з майором Баглаєвим М.Г. загинув і штурман авіаційної ескадрилії старший лейтенант Журавель Федір Іванович 1913 року народження. Із трьох документів, що розміщені на сайті «ОБД-меморіал» дізнаємося, що він народився у Київській області, Миронівському районі, в с.Карапиші. Призваний до лав Збройних Сил СРСР Миронівським райвійськоматом Київської області, Української РСР. Наказом Головного управління кадрів НКО СРСР по особовому складу армії від 31 березня 1944 р. №01050 старший лейтенант Журавель Ф.І. був виключений із списків офіцерського складу Червоної армії [18].

Весною 1944 р. останки загиблих партизан і льотчиків перенесли в одну братську могилу (Центральну), де згодом був встановлений пам'ятник, у вигляді цегляної поштукатуреної стели, висотою 1,8 м без постаменту.

На меморіальній дошці написано (стилістика залишена): «Тут похоронени офіцери, солдати, народні месники, які загинули в дні Вітчизняної війни 1941-1945 р. Баглаєв Н.Т., Журавльов Ф.І., Прядка С.П., Хорошко Г.М., Ярош О.І та інші. Вічна слава загинувшим в боротьбі з німецькими загарбниками за свободу і незалежність Нашої Батьківщини».

У Книзі могил загиблих воїнів Радянської армії та партизан у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр. на території Чернігівської області за станом на 1 березня 1950 р. під номером 573 вказана ця братська могила у центрі с.Мала Дівиця. «Могила в хорошому стані, встановлено постійний пам'ятник. Озеленена. Поховані - 2 (офіцери), 3 (сержанти і солдати), 4 (партизани) - всього 9 [19].

Таким чином, до теперішнього часу на території селища Мала Дівиця Прилуцького району Чернігівської області знаходяться три військових поховання періоду Великої Вітчизняної війни 1941 - 1945 рр.: братська могила в центрі селища, індивідуальна могила на сільському кладовищі, братська могила там же. Всього поховано 5 офіцерів, 4 військовослужбовця рядового та сержантського складу, 4 партизана. Всього 13 чоловік. Імена 9 відомі, 4 – невідомі.

Багато років тому закінчилася Велика Вітчизняна війна. Сьомий десяток років люди живуть у мирі, але пам'ять про полеглих, про війну не йде в минуле. Наше з вами завдання не забути тих, хто ціною власного життя наближав Велику Перемогу, давши можливість жити в незалежній державі під мирним небом.

Джерела та література

1. Драгунов В.Д. Их помнит Черниговщина. - Чернигов, 1993. - Кн.5. - С.36.
2. Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации (далі ЦАМО РФ), ф. 33, оп. 563787, д.1, л. 2.
3. ЦАМО РФ, ф. 33, оп. 594261, д. 73, л.1.
4. ЦАМО РФ, ф. 58, оп. 769234, д. 3, л. 26.
5. Інформація о захоронении: Украина, Черниговская обл., Прилукский р-н, п. Малая Девица. [Електронний ресурс].- Режим доступу: //obd-memorial.ru/html/info.htm?id=84053878&page=1.
6. ЦАМО РФ, ф. 58, оп. 818884, д. 18. л. 3.
7. ЦАМО РФ, ф. 58, оп. 818883, д. 928, л. 22.
8. ЦАМО РФ, ф. 33, оп. 11458, д. 15, л. 19.
9. 33-й бомбардировочный авиационный полк 10-й гвардейский бомбардировочный Киевский Краснознаменный ордена Суворова авиационный полк. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.allaces.ru/cgi-bin/s2.cgi/sss/struct/p/bap33.dat>.
10. Ефремов В.С. Эскадрильи летят за горизонт.— М.: Воениздат, 1984. – С.20.
11. 17-й истребительный ордена Суворова авиационный полк. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: //www.allaces.ru/cgi-bin/s2.cgi/sss/struct/p/iap17.dat
12. 92-й истребительный Краснознаменный авиационный полк. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: //www.allaces.ru/cgi-bin/s2.cgi/sss/struct/p/iap92.dat.

13. Информация из списков захоронения: Украина, Черниговская обл., Прилукский р-н, п. Малая Девица. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: [//obd-memorial.ru/html/info.htm?id=84053630](http://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=84053630).
14. 797-й бомбардировочный Дембицкий орденов Кутузова, Богдана Хмельницкого и Александра Невского авиационный полк. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: [//allaces.ru/cgi-bin/s2.cgi/sssr/struct/p/bar797.dat](http://allaces.ru/cgi-bin/s2.cgi/sssr/struct/p/bar797.dat).
15. 202-я истребительная авиационная дивизия 202-я бомбардировочная Средне-Донская Краснознаменная ордена Суворова авиационная дивизия имени Верховного Совета Татарской АССР. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: [//www.allaces.ru/cgi-bin/s2.cgi/sssr/struct/d/bad202.dat](http://www.allaces.ru/cgi-bin/s2.cgi/sssr/struct/d/bad202.dat)
16. ЦАМО РФ, ф. 58, оп. 33, д. 11458, л. 600.
17. ЦАМО РФ, ф. 58, оп. 33, д. 11458, л. 222.
18. ЦАМО РФ. ф. 33, оп. 11458, д.223, л.2.
19. ЦАМО РФ, 58, оп. 769234, д. 3, л. 26.

Олена РОДІОНОВА

ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ І ФУНКЦІОНУВАННЯ ВИСТАВКИ «ПАРТИЗАНИ УКРАЇНИ В БОРОТЬБІ ПРОТИ НІМЕЦЬКО- ФАШИСТСЬКИХ ЗАГАРБНИКІВ»

Запропонована стаття присвячена дослідженню історії створення і функціонування виставки «Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників», пошуку розшифровки і зв'язку виявленої у фондах печатки з експонатами цієї виставки.

***Ключові слова:** партизани, німецько-фашистські загарбники, виставка, експонати, війна.*

The proposed article investigates the history of the establishment and functioning of the exhibition "Ukraine partisans in the struggle against the Nazi invaders," search and decrypt communication identified in the collections of the stamp exhibits this vystaky.

***Key words:** guerrillas, Nazis, exhibition, exhibits, war.*

У музейній збірці печаток виявлена одна печатка на щитку якої аббревіатура «М.П.У.». Що означала дана аббревіатура спочатку було не зрозуміло. Допомогою у розшифровці стали музейні матеріали. На паперових документах, фотографіях, предметах живопису і графіки на зворотньому боці у лівому нижньому куті розміщений шестикутний віддиск. При подальшому пошуку було виявлено, що всі марковані предмети надійшли з виставки «Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників». На частині з них віддиск саме виявленої печатки. Отже тепер аббревіатура стала зрозумілою: «Музей Партизанів України». Печатка дерев'яна з фігурною ручкою і прямокутним щитком 28x37 мм. На щиток наклеєний гумовий шестикутник у якому угорі аббревіатура «М.П.У.». Нижче у два рядки праворуч: «Пост.№»/«Инв.№». Стан збереженості задовільний

Протягом 1945 – 1946 рр. в Києві було відкрито кілька виставок, пов'язаних з Великою Вітчизняною війною. Це виставки зброї і техніки, художні виставки (вересень-жовтень 1944 р.) [23, арк 2] «Комсомол і молодь Радянської України у Вітчизняній війні» (16 серпня 1944 р.) [29, арк.2], «Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників» (1946 р.) [24, арк.2]. Експонати останньої виставки складають частину збірки Національного музею історії України. Це фотографії, особисті речі бійців, нагороди, печатки, зброя, документи, листи, живопис, графіка, скульптура.

Ідея відкриття виставки виникла у дуже складний для країни період у 1943 р, коли ще продовжувалися запеклі бої за визволення. Вже тоді партизани України отримали вказівку Першого секретаря ЦК КП/б/У М.С.Хрущова приступити до збору реліквій «народной борьбы и наиболее ценных экспонатов, отражающих героические дела партизан Украины, и направлять их самолетами на «Большую землю» [25, арк.2]. 10 травня 1944 р. на засіданні ЦК КП/б/У обговорювалось питання про організацію у Києві партизанської виставки з залученням до її підготовки визволені області республіки. 19 травня 1944 р. Політбюро ЦККП/б/У була ухвалена постанова «з метою широкого показу і ознайомлення трудящих з видатною боротьбою українського народу в

тилу ворога» створити в місті Києві при ЦК КП/б/У республіканську виставку «Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників». Для організації виставки був створений «комітет у складі тт. Литвина, Зленка, Бажана, Тищенко, Строкач, Золотоверхого, Кізя, Слинко, Башмак, професорів Петровського і Гуслістого і доцента Ястребова» [31, арк.93]. В розгортанні роботи по підготовці до відкриття виставки постановою РНК УРСР ЦК КП/б/У від 19 серпня 1944 р. управлінню справами ЦК КП/б/У було надане розпорядження прийняти виставку на фінансування і всі види забезпечення. [32, арк.24]. З резервного фонду РНК УРСР було запропоновано виділити «на II квартал 1944 р., 200 тис. крб. Відкриття виставки планувалось на 1 листопада 1944 р.

Для розміщення і обладнання виставки був виділений будинок і подвір'я по вулиці Кірова 19 (колишнє приміщення управління міліції) [33, арк.93]. На посаду директора призначений Лука Єгорович Кізя [1, Арк.8] – колишній командир з'єднання партизанських загонів Рівненської області, один з секретарів Рівненського підпільного обкому компартії України. Затверджений попередній штат науковців і технічних працівників.

Як тільки перші організаційні питання були вирішені, майже відразу розпочався збір експонатів. Вже через 6 днів після виходу постанови про організацію виставки, 25 травня була здійснена перша поїздка. Для збору матеріалів до районів Вінницької та Кам'янець-Подільської областей виїжджає старший науковий співробітник Максим Сергійович Корнійчук [2, арк.4].

За сім місяців були здійснені поїздки до м. Рівне та Рівненської області, міст Славути, Новгород-Волинського, Житомиру, Львова, Вінницької області, до Мало-Девіцького р-ну Чернігівської обл., Ворошиловградської обл., Середина-Будського р-ну Сумської обл., Тетієвського р-ну. Про збір матеріалів повідомляла навіть київська преса. В газеті «Правда України» за 5 серпня 1944 в розділі «В столиці України» була надрукована невеличка замітка про підготовку виставки, де зокрема зазначалось, що на даний момент вже «відібрано більш як 700 експонатів» [28. Арк.2].

Збирали матеріал не тільки наукові працівники виставки. 23 червня 1944 р. був відряджений зав. фотолабораторією виставки «тов. Кумок Л.С. до районів Рівне, Славута», редактор газети «За Родину» Гнитчин І.І. і зам. командира з'єднання Скубко Козлова Г.А. до районів Новгород-Волинського, Житомиру, Рівне [3, арк. 8]. «22 грудня 1944 р. відряджено командира загону ім. Богуна з'єднань партизанських загонів Ровенської області тов. Конча І.І. до Рафалівського р-ну Ровенської обл. за збором і доставкою експонатів для виставки, а саме: пушки, саморобні млина, апарата для виплавки тола й зарядного акумулятора» [4, арк. 70].

Не завжди такі поїздки були безпечними. Про одну з них розповідають архівні документи музею: «12 жовтня 1944 р. наукоюй працівник тов. Дугинець А.М. на літаку був відправлений до Чехословачії в діючі партизанські загони за збором експонатів. В зв'язку з великим наступом німців на партизанські загони аеродром був захоплений противником. Таким чином, т. Дугинець не зміг своєчасно повернутись і залишившись в тилу ворога, де разом з партизанськими загонами продовжував боротьбу проти німецько-фашистських загарбників, займаючись одночасно збором експонатів. В неодноразових боях т. Дугинець був поранений в голову». Через 10 місяців, 15 серпня 1945 р., він не тільки повернувся до Києва, але й привіз з собою зібрані матеріали. За героїзм і успішне виконання завдання по збору експонатів Дугінця А.М. представили до Урядової нагороди – ордену Вітчизняної війни 1 ступеня [5, арк. 74].

На допомогу працівникам виставки були залучені і керівні органи влади: обкоми, міськими та райкоми. На них була покладена відповідальність по створенню комісій «по збиранню матеріалів і документів про боротьбу партизан та всього українського народу в тилу ворога» [33, арк. 94]. Крім відряджень по збору експонатів була здійснена ціла низка поїздок до різних міст України для вирішення питань, пов'язаних з оформленням виставки: «Більше, ніж 100 найкращих художників і майстрів народної творчості приступили до роботи над створенням художніх полотен» [26, арк.2]. Частина

цих художніх творів зберігається в фондах Національного музею історії України .

При вивченні архівних документів привернув увагу один цікавий епізод. Напочатку 1946 р. директор виставки видав наказ про встановлення обов'язкового вивчення іноземних мов для наукових працівників і екскурсиводів з метою підвищення кваліфікації та загально-культурного рівня відповідальних працівників виставки. При виставці створювалося дві групи по вивченню французької та німецької мови в обсязі програми курсів іноземної мови, розрахованих на два роки. Гурток по вивченню французької мови складався з 8 осіб, а німецької – з 13. Встановлювалася сувора дисципліну та контроль над засвоєнням програмного матеріалу, а відсутність на заняттях розглядалася як порушення трудової дисципліни, за що порушники притягалися до відповідальності. Для вивчення іноземних мов планувалося встановити три дні на тиждень по 2 години на день. Оплату викладачам належало здійснювати «не за власний рахунок, а за рахунок Виставки та економії зарплати» [6, арк. 28].

Співробітникам виставки поряд з основними питаннями необхідно було вирішувати і суто побутові, пов'язані насамперед з забезпеченням опалення у зимовий період. За розпорядженням директора музею за рішенням РНК УРСР і ЦК КП/б/У «О заготовке топлива» всі співробітники зобов'язані були включитися в заготовку дров з таким розрахунком, щоб кожний співробітник заготовив не менш, як 5 кб/метр. Для тих, хто відзначився на лісозаготовках, виділявся преміальний фонд в сумі 5000 рублів [7, арк.31]. Для виконання плану заготівлі топлива створювалися бригади по 5-6 чоловік. Відрядження тривали від одного до двох тижнів. Серед документів є такий коротенький запис: «екскурсоводу тов. Короткій Н.К. за сумлінне виконання завдання по одержанні і відвантаженні вугілля з Донбаса – оголошую подяку» [8, арк. 68]. Пізніше заготівля дров провадилася шляхом воскресників у вихідні дні [9, арк.38].

Підготовка до відкриття виставки проходила важко і напружено. Призначений день через низку причин кілька разів переносився. Не вистачало коштів на ремонтні роботи будинку і виготовлення обладнання. До питання фінансування робіт по виставці ЦК КП/б/У повертався неодноразово. 19 серпня 1944 р. була видана постанова «Об утверждении сметы республиканской выставки...», а 20 жовтня 45 р. – постанова про виділення коштів з республіканського бюджету «за счет расходов на просвещение 300 тыс. рублей на окончание работ по восстановлению помещения выставки» [35, арк. 98], 12 червня 1946 р. – постанова «Об ассигновании средств республиканской выставки ... на дополнительное оборудование и усовершенствование экспозиции» за яким додатково до кошторису, затвердженого 28 березня 1946 р. Мінфін повинен був виділити на виставку 450 тыс. руб. [36, арк. 23]. Про невиконання початкового графіка відкриття у документах згадується наступне: «установленный ЦК КП/б/У срок открытия выставки не выполнен по причине затяжного ремонта здания, медленных темпов изготовления оборудования – витрин, пьедесталов, рамок, окантовки, печатания подтекстовок. Дважды утвержденный график работы срывается. Начавшиеся 6 октября монтаж экспозиции 12 и 15 залов обнаружил ряд недостатков, которые не позволили полностью окончить монтаж. Основными недостатками явились:

1. Отсутствие полного комплекта экспозиционного материала /тексты, фото, живопись, графика, скульптура, подтекстовки/.
2. Отсутствие оборудования /витрин, пьедесталов, драпировки/.
3. Недостаток подсобного материала /гвозди, крючки, шнур, проволока/.
4. Плохая организация обслуживания монтажа – выдача материалов кладовщиком, хождение посторонней публики в монтируемые залы, отсутствие стремянок.
5. Монтаж показал исключительную неповоротливость административно-хозяйственного аппарата».

Враховуючи усі недоліки, був встановлений новий термін закінчення монтажу і відкриття виставки: «для перегляду 1 жовтня і для масового

відвідування – 14 жовтня 1945 р., тобто до річниці повного звільнення України від німецько-фашистських загарбників» [10, арк. 63]. Але і ця дата відкриття не була витримана, її знову було перенесено на 1 листопада [11, арк.91].

Художники і скульптори Києва, Харкова, Львова, Одеси, Москви, Ленінграду та з інших міст Радянського Союзу завзято працювали над оформленням виставки. За два роки кропіткої і напруженої праці була зроблена значна підготовча робота. Близько 15 000 експонатів, що склали експозицію виставки, були зібрані та опрацьовані колективом наукових співробітників. Експозиція музею розміщувалася на двох поверхах у 19 залах [30, арк. 5]. Це були документи, живопис, скульптура, фотографії, особисті речі партизан, що яскраво ілюстровали героїчну епопею визвольної боротьби українського народу. 11 залів були присвячені хронологічному показу історії партизанського руху на Україні 1941–1945 рр. За наказом по музею № 62 від 6 серпня 1945 р. [12, арк. 62] (відповідно затвердженого ЦК КП/б/У проекта оформлення виставки) була встановлена назва і послідовність розміщення відділів: зал 1 – «Україна напередодні війни»; зал 2 – «Віроломний напад гітлерівської Німеччини на Радянський Союз»; зал 3 – «На заклик вождя український народ повстає на священну боротьбу проти німецько-фашистських загарбників» (остаточний варіант було змінено на «Український народ піднімається на захист Батьківщини»); зал 4 – «Партійно-комсомольське підпілля на Україні» (скорочено на «Партійно-комсомольське підпілля»); зал 5 – «Перший етап партизанської боротьби»; зал 6 – «Допомога населення партизанам» (остаточним варіантом було об'єднання під однією назвою 5-го і 6-го залів: «Перший етап партизанської боротьби»); зал 7 – «Зростання партизанського руху на Україні (зима та літо 1942 р.)» (частково змінено на «Зростання партизанського руху на Україні в 1942 р.»); зал 8 – «Партизани України на прийомі у тов. Сталіна. Сталінські рейди партизанських з'єднань на Правобережній Україні» (змінено на «Прийом командирів українських партизанів товаришем Сталіним. Сталінські рейди»); зал 9 – «Партійно-політична та політико-масова робота партизанських загонів в тилу ворога»

(скорочена назва «Партійно-політична робота в тилу ворога»), зал 10 – «Весняно-літній план бойових дій українських партизан та його виконання (1943 рік)» змінено на «Бойові дії навесні і влітку 1943 року». Далі в остаточному варіанті нумерація наступного зала не «11», а «10-а» з назвою «Боротьба проти українсько-німецьких націоналістів»; зал 11 – «Допомога партизан України наступаючій Червоній Армії», змінено на «Допомога партизанів наступаючій Радянській Армії»; зал 12 – «Диверсійна діяльність українських партизан на ворожих комунікаціях», змінено на «Спільна боротьба партизанів України з партизанами ратніх слов'янських народів проти німецько-фашистських загарбників»; зал 13 – «Під впливом непереможного партизанського руху розкладаються військові частини німецьких васалів», змінено на «Диверсійна діяльність на комунікаціях противника»; далі за архівними даними знову повторюється зал 13 – «Боротьба партизан України проти українсько-німецьких націоналістів та інших зрадників народу»; зал 14 – «Партизани братніх радянських республік», змінено на «Партизанський рух у братніх радянських республіках»; зал 15 – «Побут партизан та медичне обслуговування», змінено на «Побут, медичне обслуговування»; зал 16 – «Підсумки бойової діяльності партизан України трофеї», змінено на «Підсумки бойової діяльності партизанів»; зал 17 – «Країна славить відважних народних месників», змінено на «Перемога Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні»; зал 18 – початкову назву «Вічна слава героям, що полягли в боях за свободу і незалежність нашої Батьківщини», змінено на «Зал перемоги» (остаточний варіант назви «Початок періоду мирного розвитку»). Велика увага приділялася останньому 19 залу. Директором був виданий наказ (№ 62 від 6 серпня 1945 р.) про термінове розроблення експозиційного плану зала перемоги, в якому необхідно було «показати героїчну боротьбу Червоної Армії і партизан у розгромі ворога, видатну роль більшовицької партії і особисто генералісімуса Радянського Союзу тов. Сталіна як організатора й натхненника перемоги, роль радянського народу і в першу чергу російського народу як видатної нації Радянського Союзу. Показати звернення тов. Сталіна

до народу про закінчення війни й перехід на мирний період розвитку. При цьому висвітлити [роль] патизан на фронті мирної творчої праці» [13, арк.62].

Після кількох перенесень терміну відкриття, виставка «Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників» урочисто відкрилася для загального відвідування 30 квітня 1946 р. [37, арк.29]. Ця подія знайшла відображення в центральній пресі України. В газеті «Правда Украины» від 1 травня 1946 р. повідомлялося: «30 апреля, в канун первомайских торжеств и первую годовщину победоносного завершения Великой Отечественной войны в столице открылась республиканская выставка». На відкритті виставки були присутні представники партійних і громадських організацій, працівники науки, мистецтва, літератури, стахановці, студенти, українські партизани, чиї героїчні подвиги знайшли відображення в експонатах і документах виставки. Прибули на урочисту подію також секретар ЦК КП/б/У тов. Коротченко Д.С., Голова Президіума Верховної Ради УРСР тов. Гречуха М.С., зам. голови Ради Міністрів УРСР тов. Мануїльський Д.З., тов. Бажан М.П., Міністр внутрішніх справ УРСР колишній начальник українського штабу партизанського руху на Україні тов. Строкач Т.О. На відкритті був присутній і академік Палладин В.І., який відмітив історичне значення виставки. Секретар ВЛКСМУ по пропаганді тов. Сеген говорив про важливу роль, яку відіграли комсомольці і молодь республіки у розвитку партійного руху України. «В залах представлені матеріали о совместных действиях украинских партизан с народными мстителями других братских республик», «диаграммы и фотографии иллюстрируют историю борьбы 200-тысячной армии украинских партизан». Виступив з промовою і заслужений діяч мистецтв тов. Пащенко. Після урочистої частини тов. Мануїльський Д.З. за дорученням Ради Міністрів УРСР і ЦК КП/б/У об'явив виставку відкритою [27, арк.2].

Від зала до зала експозиція переносила відвідувача дні героїчної боротьби з фашизмом. Перед глядачем поставали епізод за епізодом етапи великої битви. Стенди, вітрини відроджували епізоди боротьби. Численні експонати розповідали про наступальні операції.

Незабаром після відкриття виставки «Партизани України...» 22 липня 1946 р., згідно розпорядження Управління пропаганди і агітації ЦК КП/б/У, був виданий наказ про організіцію фотовиставки «Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників» на 150 листах у кількості 100 екземплярів, розраховану на клуби, будинки культури, парткабінети, школи, обласні та районні музеї. Матеріали виставки мали бути видані українською мовою [14, арк. 61]. Для втілення плану виділялися кошти в сумі 238 500 рублів. Встановлювалася відпускна вартість одного екземпляру фотовиставки в сумі 3000 руб. [15, арк.62].

30 вересня 1946 р. Радою Міністрів УРСР і ЦК КП/б/У виставка «Партизани України...» передавалася з підпорядкування ЦК КП/б/У до Комітету у справах культпросвітустанов при Раді Міністрів УРСР і прирівнювалася до музеїв першої категорії республіканського значення. За наказом директора № 98 від 24 жовтня 1946 р. була змінена назва виставки на «Республиканская выставка «Партизаны Украины в борьбе против немецко-фашистских захватчиков» Комитета по делам культпросвет учреждений при Совете Министров УССР», з виготовлення відповідних змісту гербової печатки і нових штампів [16, арк.104]. Через рік 24 жовтня 1947 р., як повідомляють архівні матеріали, «в целях проведения строгого учета музейных материалов и переинвентаризации согласно инструкции Комитета по делам Культпросветучреждений УССР от 2 сентября 1947 г. ... при проведении инвентаризации ... на всех экспонатах обязательно ставить утверждённый Комитетом шифр музея «М.П.У.». Це маркування стало важливою допомогою у пошуках відповідей на поставлені питання по висвітленню історії виставки.

Експозиція змінювалася та поповнювалася новими матеріалами. В протоколі № 10 від 16 червня 1948 р. розглядалося питання про реекспозицію залу № 17 і складання завідуючими відділами окремого плану «по збору матеріалу про партизанський рух не менше як 200 примірників або експонатів на рік» [17, арк. 23]. Надходження експонатів до виставки відбувалося весь період її роботи і через деякий час своїми матеріалами вона вже могла ділитися

з іншими музеями. В архівних матеріалах є такий запис: «Протягом року передано різними організаціями безкоштовно різних експонатів та майна на суму 106,2 тис. крб., в тому числі Музею «Оборона Одеси» експонатів на 18,0 тис. крб, Літературно-художньому музею Т.Г. Шевченка різного майна на 49,4 тис, Держзаповіднику «Києва-Печерська лавра» на 4,5 тис та різними організаціям на 34, тис. крб» [18, арк.2]. У 1949 р. Київським Державним історичним музеєм була розпочата організація виставки подарунків, одержаних від республік СРСР і зарубіжних країн. Поряд з музеєм В.І. Леніна, Міністерства сільського господарства УРСР свої експонати надавала і партизанська виставка [19, арк.18].

Працювала виставка більше чотирьох років. 14 листопада 1950 р. видається наказ Комітету в справах культурно-освітніх установ при Раді Міністрів УРСР, за яким з 15 вересня 1950 р. виставку закривали для підготовки експозиції і фондів до перебудови. У той же час доручено Раді Міністрів УРСР вирішити питання про розміщення Київського Державного історичного музею [38, арк. 149] і широкий показ матеріалів та експонатів виставки «Партизани України ...» [20, арк. 20]. З 15 січня 1951 р. за наказом Комітету культпросвітустанов діяльність Республіканської виставки була припинена, а головному зберігачу фондів Мінаєвої М.З. «до 1 лютого передати все фонди ... матеріальні цінності, обладнання і приміщення виставки Київському Державному історичному музею» [21, арк.4]. З 10 лютого 1951 р. частина співробітників у кількості 29 чоловік була звільнена і направлена для працевлаштування за спеціальностями в системі Політпросвітустанов УРСР. Друга частина – залишалася до особливого розпорядження Комітета культпросвітустанов УРСР для «обеспечення господарського обслуговування будівлі виставки і роботи над створенням відділу «Велика Вітчизняна війна» в Київському історичному музеї, а також проведення повної передачі матеріально-існуючих цінностей Київському Державному історичному музею». Саме передані матеріали

стали базовою частиною експонатів віділу Великої Вітчизняної війни [22, арк.6].

Виставка завершила свою роботу, залишивши помітний слід в історії.

Таким чином, пошуки відповіді на поставлені питання проклали місточок від минулого до сьогодення, дозволили ще раз зануритися у буремні роки Великої Вітчизняної війни та відчутти велич подвигу нашого народу, який виявив небувалу мужність та масовий героїзм у битві з фашизмом та відстояв свободу і незалежність не тільки Вітчизни, а й приніс визволення народам Європи.

Джерела та література

1. Національний музей історії України (далі НМІУ). – Ф. 1260. – Оп. 1. – Спр1. – Арк. 1.
2. Там само. – Арк. 4.
3. Там само. – Арк. 8.
4. НМІУ. – Ф. 1260. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 70.
5. НМІУ. – Ф. 1260. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 74.
6. НМІУ. – Ф. 1260. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 28.
7. НМІУ. – Ф. 1260. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 31.
8. Там само. – Арк. 68.
9. НМІУ. – Ф. 1260. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 38.
10. НМІУ. – Ф. 1260. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 63.
11. НМІУ. – Ф. 1260. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 91.
12. НМІУ. – Ф. 1260. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 62.
13. Там само. – Арк. 62.
14. НМІУ. – Ф. 1260. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 61.
15. Там само. – Арк. 62.
16. НМІУ. – Ф. 1260. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 104.
17. НМІУ. – Ф. 1260. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 23.
18. НМІУ. – Ф. 1260. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 2.
19. Там само. – Арк. 18.
20. НМІУ. – Ф. 1260. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 20.
21. НМІУ. – Ф. 1260. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 4.
22. Там само. – Арк. 6.
23. Правда України. – 1944. – 16 септєбря. – № 182.
24. Правда України. – 1946. – 1 мая. – № 86.
26. Там само.
27. Там само.
28. Правда України. – 1944. – 5 септєня. – № 154.

29. Правда України. – 1944. – 17 серпня. – № 161.
30. Республіканська виставка «Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників»: Довідник. / Ред. Кізя Л.Є. – К., 1947.
31. ЦДАВО. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 765. – Арк. 93.
32. ЦДАВО. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 772. – Арк. 24.
33. ЦДАВО. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 765. – Арк. 93.
34. Там само. – Арк. 94 .
35. ЦДАВО. – Ф. 1. – Оп. 9. – Спр. 334. – Арк. 98.
36. ЦДАВО. – Ф. 1. – Оп. 8. – Спр. 95. – Арк. 23.
37. ЦДАВО. – Ф. 1. – Оп. 9. – Спр. 396. – Арк. 29.
38. ЦДАВО. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 1475. – Арк. 149.